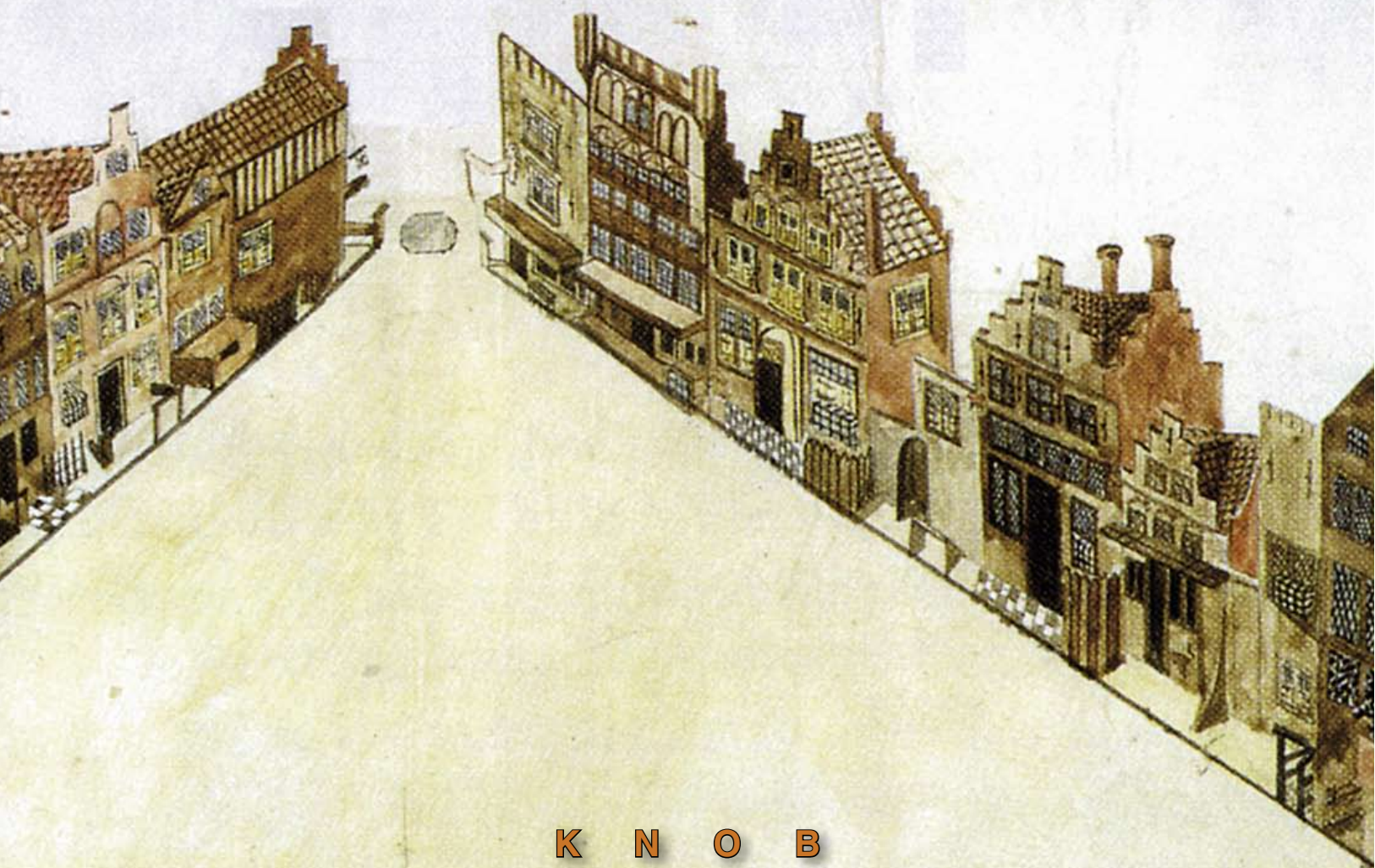

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door
de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en
@MIT, Faculteit Bouwkunde TU Delft

Redactie

prof. dr. A.F.W. Bosman,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
dr. G.H.P. Steenmeijer,
dr. M.T.A. van Thoor,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
@MIT, Postbus 5043, 2600 GA Delft

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Bureau KNOB:@MIT, Julianalaan 134, 2628 BL Delft
Postadres: @MIT, Postbus 5043, 2600 GA Delft
Tel.: 015 - 2781535
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7
Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 65;
€ 25 (studenten tot 27 jr) en € 50 (65+);
€ 125 (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

Mr. W.M.N. Eggenkamp (voorzitter), mw. drs. D.H.H. Scheer-
hout (vice-voorzitter), mr. dr. G. Medema (secretaris),
dhr. A.P.P. Met (penningmeester), mw. drs. M. Haaksman
(studiedagen), mw. J.E. Oldenburger (lid).

Druk en Lay-out

Drukkerij Weevers
Postbus 22, 7250 AA Vorden
tel. 0575-55 10 10
ISSN 0166-0470

INHOUD

Edwin Orsel
Breestraat 95 te Leiden, een statig huis uit de vijftiende eeuw 49

Leo van den Burg
Zoeken naar een passend gebouw. Een reconstructie van de
stedelijke inpassing van het Amsterdamse stadhuis op basis
van de vroedschapsresoluties, 1639-1648 58

Pieter Jan Peene
Het Hof van Sint Jan te Utrecht: over het dichten van een gat 72

Publicaties

E. Koldewey (eindred.), Over de vloer. Met voeten getreden
erfgoed (recensie Gabri van Tussenbroek) 84

E. Koolhaas-Grosfeld e.a. (red.), Lodewijk Napoleon en
de kunsten in het Koninkrijk Holland
(recensie Coert Peter Krabbe) 84

Summaries 86

Auteurs 87

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB 88

Afbeeldingen omslag:

*Voorzijde: Detail van de geboorte 't Hartochdom van Steynenburch',
ca. 1580, met Breestraat 95 Leiden (collectie Bodel Nijenhuis,
U. Leiden, p 307 11 N25)*

*Achterzijde: Utrecht, Hof van Sint Jan, woontoren vanuit het
noorden (foto Buro 5, z.j.)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 108, 2009, nummer 2

Breestraat 95 te Leiden, een statig huis uit de vijftiende eeuw

Edwin Orsel

Inleiding

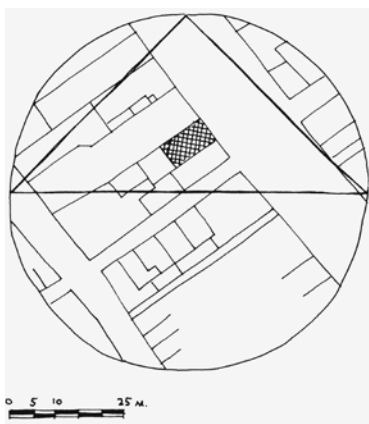
In één van de belangrijkste straten van Leiden staat het rijksmonument Breestraat 95 (afb. 1).¹ Bouwhistorisch onderzoek door gemeentelijke unit Monumenten en Archeologie wees uit dat achter de fraaie achttiende-eeuwse gevel van het huis een veel ouder gebouw staat.² Hiervan kon door het onderzoek de bouwdatum worden achterhaald, evenals de bouwkundige opzet en de indeling. In combinatie met historische afbeeldingen kon zelfs de voorgevel worden gereconstrueerd. Dit artikel zal beknopt de situering en bouwgeschiedenis van het pand schetsen, waarna zal worden ingegaan op het oudste deel, het vroeg-vijftiende-eeuwse voorhuis.

Situatie

Leiden is een grote Middeleeuwse stad, bestaande uit drie aaneen gegroeide kernen, elk met hun eigen kerk: de Pieterskerk, de Hooglandsekerk en de (ruïne van de) Onze Lieve Vrouwenkerk. De kern met de Pieterskerk bestond uit de vier oudste stadsgebieden, de zogenaamde bonnen. Het zijn het bon Gasthuis (vernoemd naar het Catharinagasthuis), het bon Wanthuis (vernoemd naar het wanthuis in het stadhuis) het bon Wolhuis en het bon Vleeshuis. In deze laatste bon ligt het pand Breestraat 95, vlakbij de blauwe steen waar de vier bonnen samenkamen. De hoger gelegen Breestraat is een oude dijkstraat langs de Rijn, de middeleeuwse verkaveling langs deze straat kenmerkt zich door smalle diepe percelen. Op het oudste kaartmateriaal van de stad Leiden, het unieke eindzestiende-eeuwse straten- en grachtenboek van Van Dulmenhorst (een soort pré-kadaster) komt het perceel van Breestraat 95 al voor.³ Eigenaar was toen Dirck Chrisstoffelszoon en de breedte van het perceel bedroeg 1 roede, 11 voet en 6 duim. Omgerekend van Rijnlandse roede naar meter is dit 7,24 meter.⁴ Dit perceel is qua breedte ongewijzigd weergegeven op de kadastrale minuut van omstreeks 1830.⁵ Op dat moment was Albertus Kleynenbergh eigenaar en oefende er waarschijnlijk zijn beroep als notaris uit.⁶ Tot op heden is dit perceel vrijwel ongewijzigd, slechts aan de Langebrugzijde hebben wijzigingen plaats gevonden (afb. 2). Aangezien dit artikel enkel ingaat op het voorhuis, worden deze ondergeschikte wijzigingen niet behandeld.

Afb. 1. Voorgevel van Breestraat 95, grotendeels van omstreeks het tweede kwart van de achttiende eeuw (foto gemeente Leiden, M&A, E. Orsel, 2008)

Afb. 2. Situatietekening van het voorhuis van Breestraat 95 (tekening E. Orsel 2008, op basis van kadastrale kaart gemeente Leiden)

Bouwgeschiedenis

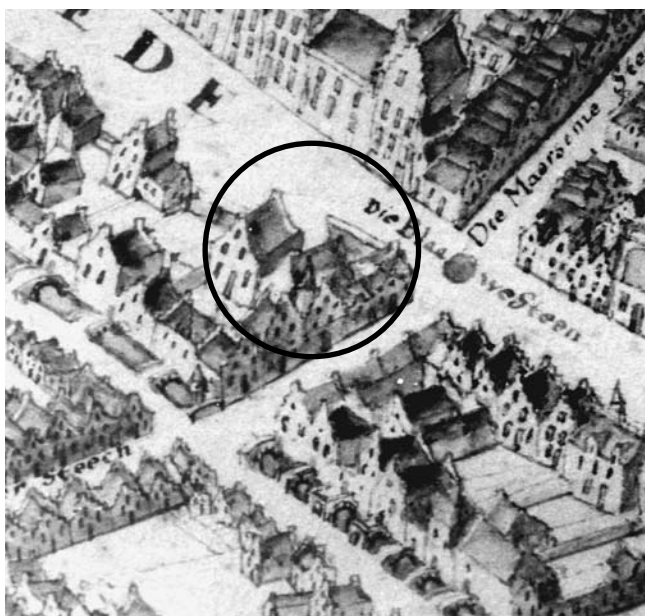
Breestraat 95 is een woonhuis met winkel, gelegen aan de zuidzijde van de straat in het bouwblok tussen de Pieterskerkchoorsteeg en de Diefsteeg. Het gebouw bestaat uit een voorhuis met een daaraan verbonden achterhuis, beide twee bouwlagen onder een zadeldak haaks op de Breestraat.⁷ Alleen het voorhuis is onderkelderd.

De bouwgeschiedenis van de huidige bebouwing begint in de vijftiende eeuw met het oprichten van een diep huis.⁸ Dendrochronologisch onderzoek heeft uitgewezen dat het eikenhout van de kapconstructie tussen 1405 en 1411 zal zijn geveld.⁹ Dit diepe huis is geheel onderkelderd en heeft een begane grond, eerste verdieping en zadeldak tussen topgevels. Deze

bebouwing wordt duidelijk weergegeven op de vogelvluchtkaat van Lieftrinck uit 1578 (afb. 3).¹⁰

Het voorhuis werd wat later uitgebreid met een daaraan vast gebouwd achterhuis. Dit achterhuis is uitgevoerd met samengestelde balklagen op consoles en een kap met eikenhouten spanten met een nokstijl. De bouwkundige opzet van dit bouwdeel duidt op een bouwperiode aan het eind van de zestiende eeuw. In Leiden blijken balklagen op consoles (meest in afgeleide ojiefvorm) aan het eind van de zestiende eeuw op te komen.¹¹ Daarnaast vindt in Leiden na het midden van de zestiende eeuw de introductie van de nokgording plaats.¹² De uitbreiding is niet aanwezig op de vogelkaart uit 1578 van Lieftrinck, maar wel op de vogelkaart van Bast uit 1600 (afb. 4).¹³ Het achterhuis zal dus vermoedelijk kort na 1578 zijn gerealiseerd.

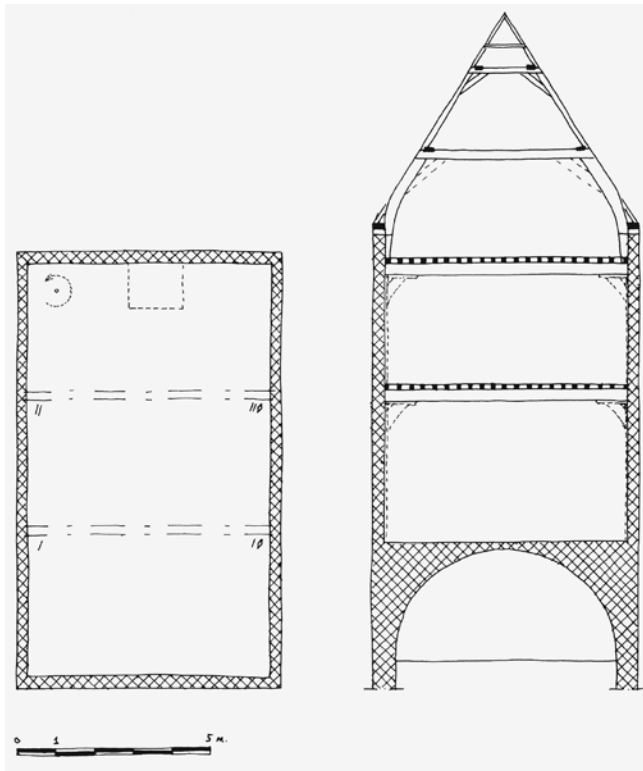
Een volgende traceerbare verbouwing ligt omstreeks het midden van de achttiende eeuw. Volgens de laatste mode wordt de oude voorgevel vervangen door een nieuwe lijstgevel. De strak gemetselde gevel krijgt een houten gootlijst op beeldhouwde consoles in rococo-vorm.¹⁴ De gemetselde delen boven vensters van de tweede bouwlaag worden verdiept aangelegd, wat wordt doorgezet in de kroonlijst. De gevel verkrijgt hierdoor extra plasticiteit. Deze architectuur komt vaker voor in Leiden, bijvoorbeeld bij Hooigracht 39 uit circa 1735, Steenschuur 7 uit circa 1740.¹⁵ Bij de verbouwing wordt ook het voorste deel van het dak van het voorhuis verhoogd met een zogenaamde leugenaar. Het pand lijkt hierdoor drie volledige bouwlagen te hebben in plaats van de twee in werkelijkheid. Later wordt vooral de begane grond nog vele malen gemoderniseerd, waarbij de begane grond geschikt wordt gemaakt voor een winkel met een aparte bovenbewoning.

Afb. 3. Uitsnede uit de stadsplattegrond van Leiden door Lieftrinck, uit 1578. Op het perceel wordt enkel een voorhuis weergegeven met een schermgevel. Schuin aan de overzijde van de Breestraat wordt een tweede schermgevel weergegeven (regionaal Archief Leiden PV 321A)

Afb. 4. Uitsnede uit de stadsplattegrond van Leiden door Bast, uit 1600. Achter het voorhuis, met schermgevel, is een vast achterhuis weergegeven. Aan dit gedeelte van de Breestraat zijn nog twee schermgevels waarneembaar (regionaal Archief Leiden PV 329.1A)

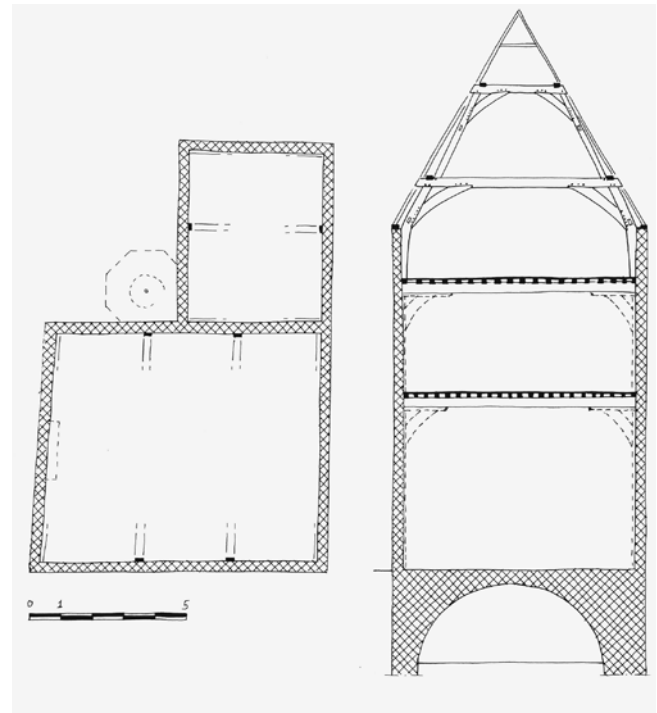
Afb. 5. Reconstructie van plattegrond en dwarsdoorsnede van Breestraat 95, dendrochronologisch gedateerd 1405-1411 (tekening E. Orsel 2008)

Bouwhistorisch onderzoek oudste fase voorhuis

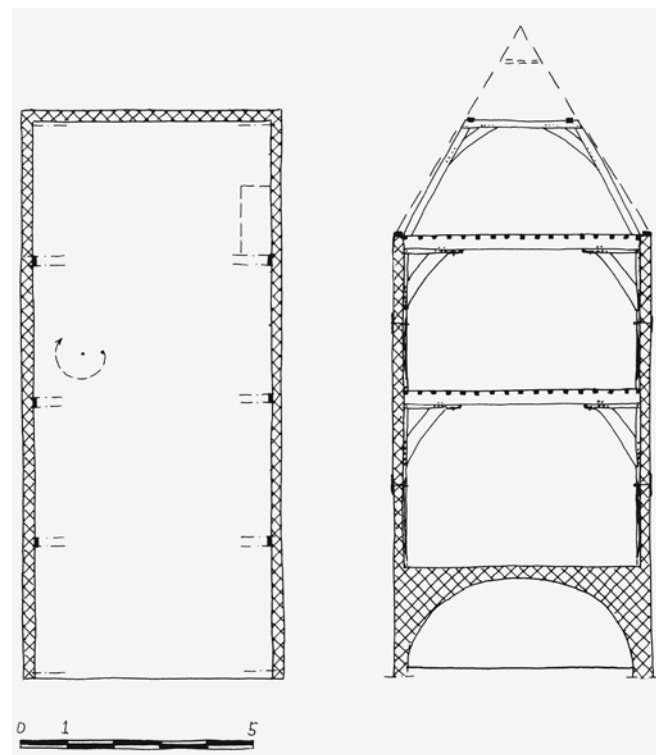
Het voorhuis van Breestraat 95 is een diephuis met een kelder, begane grond, eerste verdieping en zolder (afb. 5). De constructie bestaat uit bakstenen muren, een houtskelet van drie moerbalkvakken en een kapconstructie met sporenparen ondersteund door spanten. Een dergelijke opzet is niet ongevoen voor middeleeuwse huizen in Leiden.¹⁶ Vergelijkbare huizen uit dezelfde bouwperiode zijn Breestraat 123 uit 1393 $\pm$ 6 jr (d) en Langebrug 55 uit 1400 $\pm$ 6 jr (d) (afb. 6 en 7).¹⁷

De kelder met tongewelf strekt zich uit onder de gehele diepte van het pand (afb. 8).¹⁸ De geboorte van het gewelf zit thans ongeveer op vloerniveau. Vermoedelijk ligt het oorspronkelijke vloerniveau iets lager, omdat over het algemeen tongewelven op enige hoogte boven de vloer hun geboorte hebben. Ter plaatse van de voorgevel is het gewelf van origine uitgevoerd met steekgewelven in de hoeken. Dit maakt het mogelijk om twee doorgangen te maken. Hier tussen is een kelderlicht gepositioneerd.¹⁹ De positie aan de rechterzijde van de toegang naar de straat komt overeen met een tekening van de gevel uit het eind van de zestiende eeuw (zie afb. 16). De toegang wordt daarop weergegeven met een soort pothuis, dat de entree zal hebben afgedekt.

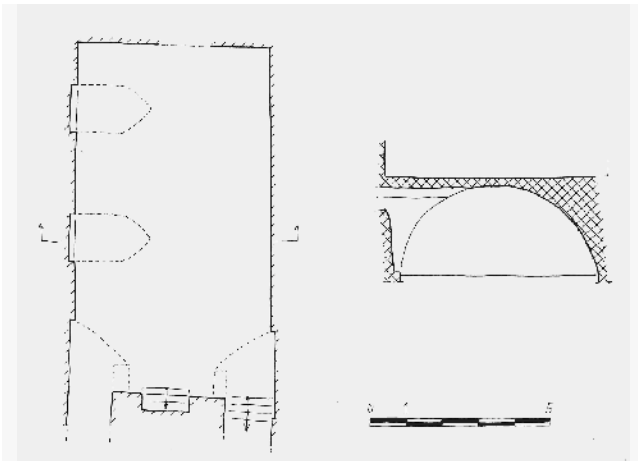
De doorgang links voor zou mogelijk naar een kelder onder de straat kunnen hebben geleid. Een dergelijke straatkelder is in Leiden bij onderzoek nog niet aangetroffen, maar is bij-

Afb. 6. Reconstructie van plattegrond en dwarsdoorsnede van Breestraat 123 Leiden, dendrochronologisch gedateerd 1393 $\pm$ 6 jr. (tekening E. Orsel 2008)

Afb. 7. Reconstructie van plattegrond en dwarsdoorsnede van Langebrug 55 Leiden, dendrochronologisch gedateerd 1400 $\pm$ 6 jr. (tekening E. Orsel 2008)

Afb. 8. Plattegrond en doorsnede van de kelder van Breestraat 95 (tekening E. Orsel 2008)

voorbeeld in Den Bosch aan de markt en de hoofdstraten veel voorkomend.²⁰

In het tongewelf zijn aan de linkerzijde twee oorspronkelijke steekgewelven opgenomen. Dit zijn kelderlichten, die later dicht zijn gemetseld. De lichten geven aan dat het pand aan die zijde 'vrij' stond. Vermoedelijk moet er gedacht worden aan een osendrup. Een osendrup was in Leiden in de middeleeuwen namelijk gebruikelijk en is een smalle strook tussen huizen tegen brandoverslag en daarnaast bedoeld voor regenwaterafvoer.²¹

In de achtermuur en daar ter plaatse in het gewelf zijn verstoringen waarneembaar. Deze sporen wijzen op een opening, een doorgang of een kelderlicht. Aangezien het huis in het dijklichaam staat aan de Breestraat, zou het kunnen dat de kelder een uitgang had op (het lager gelegen) maaiveld niveau aan de achterzijde.

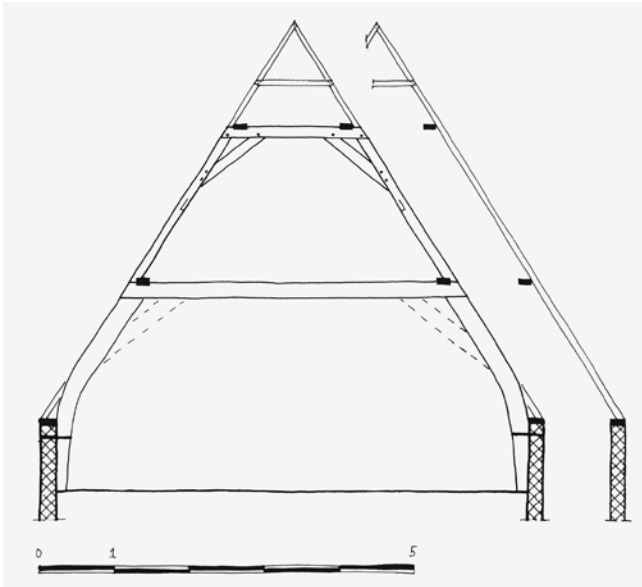
Omdat er geen oorspronkelijke doorbraken zijn in het gewelf voor een inwendige trap, kan geconcludeerd worden dat de kelder enkel toegankelijk was vanaf de straat en dus niet vanuit het bovengelegen huis. Dergelijke kelders bevinden zich in Leiden voornamelijk aan de Breestraat en directe omgeving. De omvang van de kelder en de toegankelijkheid vanaf de straat duidt hier waarschijnlijk op een handelsfunctie die afzonderlijk gebruikt kon worden.

Door de huidige gebruikssituatie waren er op de begane grond, eerste verdieping en zolder beperkte mogelijkheden voor onderzoek. Op de eerste verdieping was waarneembaar dat zowel in het voorhuis als in het latere achterhuis tegen de rechterzijgevel de rookkanalen zijn gepositioneerd. Boven het verlaagde plafond van de eerste verdieping is een samengestelde balklaag waargenomen.²² Dit is de gebruikelijke constructiewijze voor middeleeuwse huizen in Leiden.²³ Van de eerste verdieping leidt een iets gewijzigde houten spiltrap naar de zolder. Deze voor Leiden kenmerkende spiltrap heeft een ronde spil met dragende ingepende houten treden, gezeerd met een houten nagel. De treden zijn aan de buitenzijde

opgelegd in het muurwerk van het trappenhuis. De dunne stootborden zijn achter tegen de treden genageld en ingelaten in een sponning in de bovenliggende trede. Dit type spiltrap werd in Leiden tot dusver altijd als laat-zestiende-eeuws/zeventiende-eeuws aangeduid. Uit het onderzoek blijkt echter op dat de trap mogelijk behoort bij de oorspronkelijke vijftiende-eeuwse opzet. Op de zolder en de vliering zijn namelijk sporen van een verdwenen oorspronkelijke schoorsteen aangetroffen (zie verderop) die duidelijk rekening houdt met de positie van de trap. Dit rookkanaal is namelijk iets naar rechts verschoven in de plattegrond om ruimte te maken voor de trap die links in de plattegrond is gesitueerd. De conclusie is derhalve dat de Leidse zestiende- en zeventiende-eeuwse spiltrappen niet enkel typisch zijn voor die latere periode, maar dat ze al veel eerder voorkomen.²⁴ Met deze conclusie zou een ander vroeg voorbeeld de vergelijkbare spiltrap van Pieterskerkhof 40 te Leiden kunnen zijn. De bouwphase waar de trap bij zou kunnen horen is dendrochronologisch gedateerd in 1383. Ten opzichte van de zestiende-/zeventiende-eeuwse trappen lijken deze twee vermoedelijk oudere exemplaren iets ruimer en zwaarder van opzet.

Op de zolder staan tegen een borstwering gekromde eikenhouten spantbenen van twee dekbalkspanten (afb. 9). De eikenhouten muurplaat van de borstwering is niet zoals gewoonlijk met een blokkeel gekoppeld aan het spantbeen, maar met een gesmeed anker, dat tegen de zijkant van het spantbeen is genageld. Een vergelijkbaar anker is aangetroffen bij onderzoek van de kap van Pieterskerkhof 40 te Leiden uit 1383 (d). De zoldering van de zolder, tegelijk de vloer van de vliering, bestaat uit grenen kinderbinten die op de dekbalken zijn gelegd. Aangezien de kinderbinten afwijken qua houtsoort zullen ze later zijn toegevoegd. In andere Leidse huizen is een dergelijke zoldering ook aangetroffen en kon daar in relatie gebracht worden met een woon-/slaapfunctie vanaf het einde van de zestiende eeuw.²⁵

Op vlieringniveau zijn wederom twee dekbalkspanten zichtbaar en een sporenkap met haanhouten (afb. 9 en 10).²⁶ De eiken spantbenen staan in het vlak van de sporen en bevinden zich zo ook aan de buitenzijde van de (onderste) eiken flieringen.²⁷ Dit is een algemeen kenmerk van veertiende-, vijftiende- en zestiende-eeuwse kappen in Leiden.²⁸ De sporen zijn gekantrechte ronde stammetjes. Uit monsternalyse blijken deze te zijn gemaakt van *Picea Abies* (fijnspar), in de timmerwereld bekend als vuren.²⁹ Dit is een zeldzame toepassing van dit materiaal voor deze sporen. Over het algemeen werden ze vervaardigd van eiken- of dennenhout. Ter plaatse van de spanten staat een sporenpaar op de bovenste spanten, die voorzien zijn van hetzelfde telmerk als de spanten (afb. 11 en 12).³⁰ Daarom kan geconcludeerd worden dat de spanten en de sporen tot dezelfde (oudste) bouwphase horen, ondanks de toepassing van verschillende houtsoorten. De sporen zijn in de nok halfhouts bevestigd en zijn voorzien van halfhouts gelipte haanhouten.³¹ Een aardig detail is dat bij sommige van de dunnere daksporen de ruimte tussen spoor en fliering in de bouwtijd reeds met een klosje is opgevuld.

Afb. 9. Dwarsdoorsneden van de kapconstructie van Breestraat 95, dendrochronologisch gedateerd 1405-1411 (tekening E. Orsel 2008)

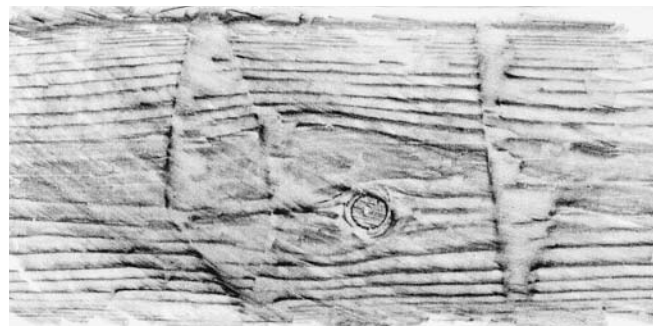
Afb. 10. De kapconstructie van Breestraat 95 bestaat uit vurenhouten sporen ondersteund door dekbalkspanten (foto gemeente Leiden, M&A, E. Orsel 2007)

Afb. 11. Foto van telmerk II met een zogenaamd visje als richtingsteken op een spant (foto gemeente Leiden, M&A, E. Orsel 2007)

De spanten zijn voorzien van gesneden telmerken, van voor naar achteren I en II, aan de rechterzijde is een visje of ruitje als richtingsteken aanwezig (zie afb. 5 en 11).³² Dergelijke tel- en richtingsmerken zijn algemeen in Leiden in de veertiende en vijftiende eeuw.³³ Op de sporen zijn dus dezelfde merken aanwezig. Het insnijden van merken is in naaldhout moeizaam en dit is ook te zien aan de rafelige randen (afb. 12). Op de windschoren zijn ook (allemaal dezelfde) visjes aanwezig, maar dan alleen per spant op de rechter windschoor. De linker windschoor is niet gemerkt. De windschoren links en rechts zijn namelijk vanwege de keep om de flie-ring niet verwisselbaar. Daarnaast past elk 'rechter' windschoor wel bij elk spant en kan dus voorzien zijn van hetzelfde merk.

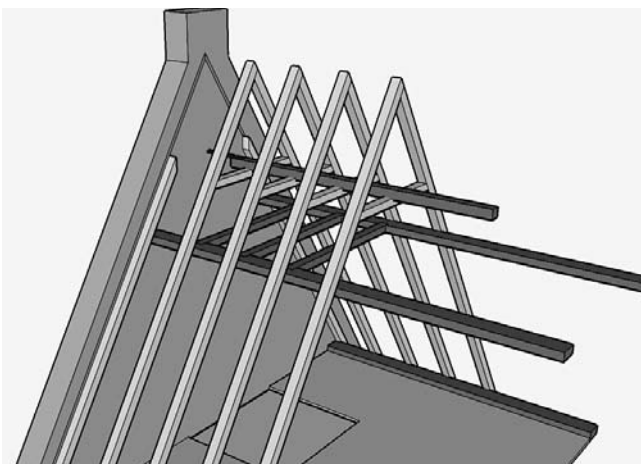
Opmerkelijke bouwsporen zijn de kepen van een aantal (verdwenen) balkjes op de flierungen tegen de achtergevel (afb. 13).³⁴ Tevens is daar een over de haanhouten gekepte horizontale balk aanwezig, evenwijdig met de nok. Een dergelijke balk is zeldzaam in Leidse kapconstructies, in Aalmarkt 11 uit 1455 (d) is een ander voorbeeld aangetroffen.³⁵ Deze balkjes lijken een voorloper van de in het begin van de zestiende eeuw geïntroduceerde nokgording.³⁶ Vergelijkbare balkjes zijn elders wel bekend, bijvoorbeeld in 's-Hertogenbosch en

Afb. 12. Frottage telmerk I met een zogenaamd visje als richtingsteken op een spoor (frottage gemeente Leiden, M&A, Francien Durand 2007)

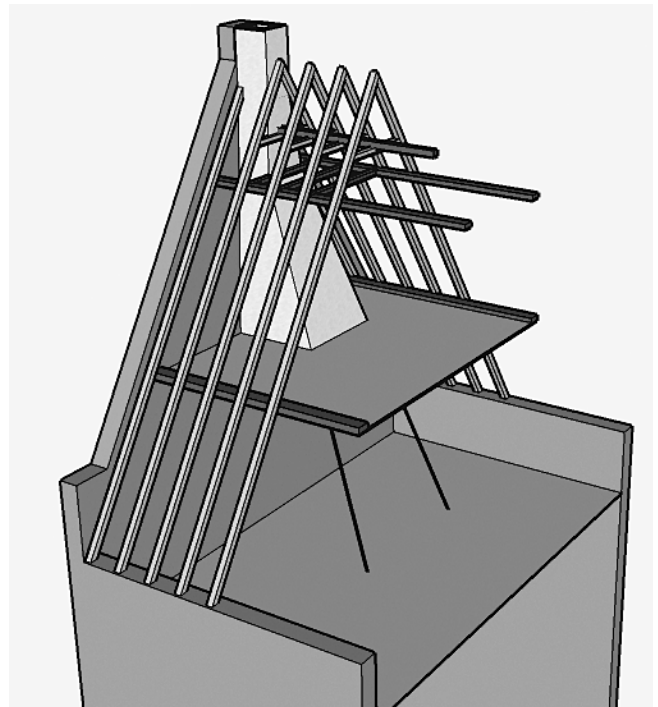

Afb. 13. Sporen van een opening in het achterste deel van het dak (foto gemeente Leiden, M&A, E. Orsel, 2007)

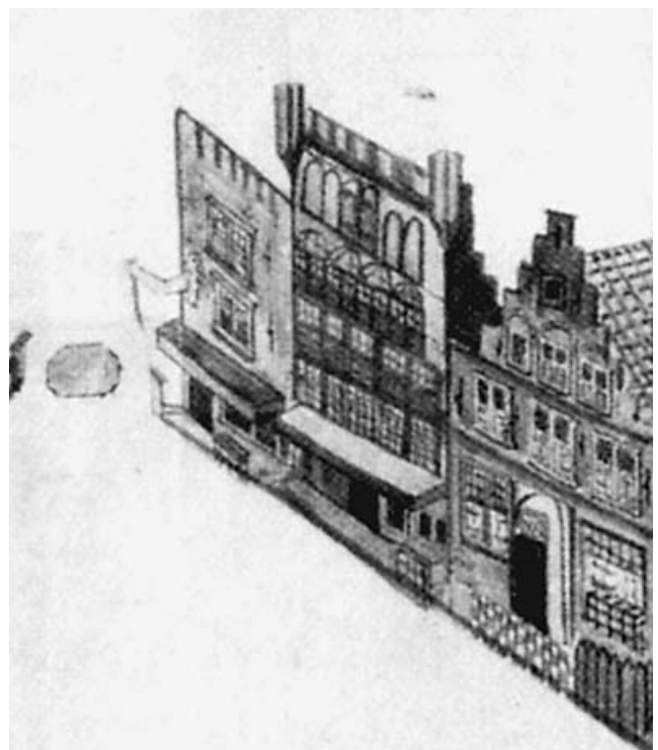

Afb. 14. 3d-Visualisatie van de bouwsporen van opening in het achterste deel van het dak en de vloeringvloer (tekening E. Orsel 2008)

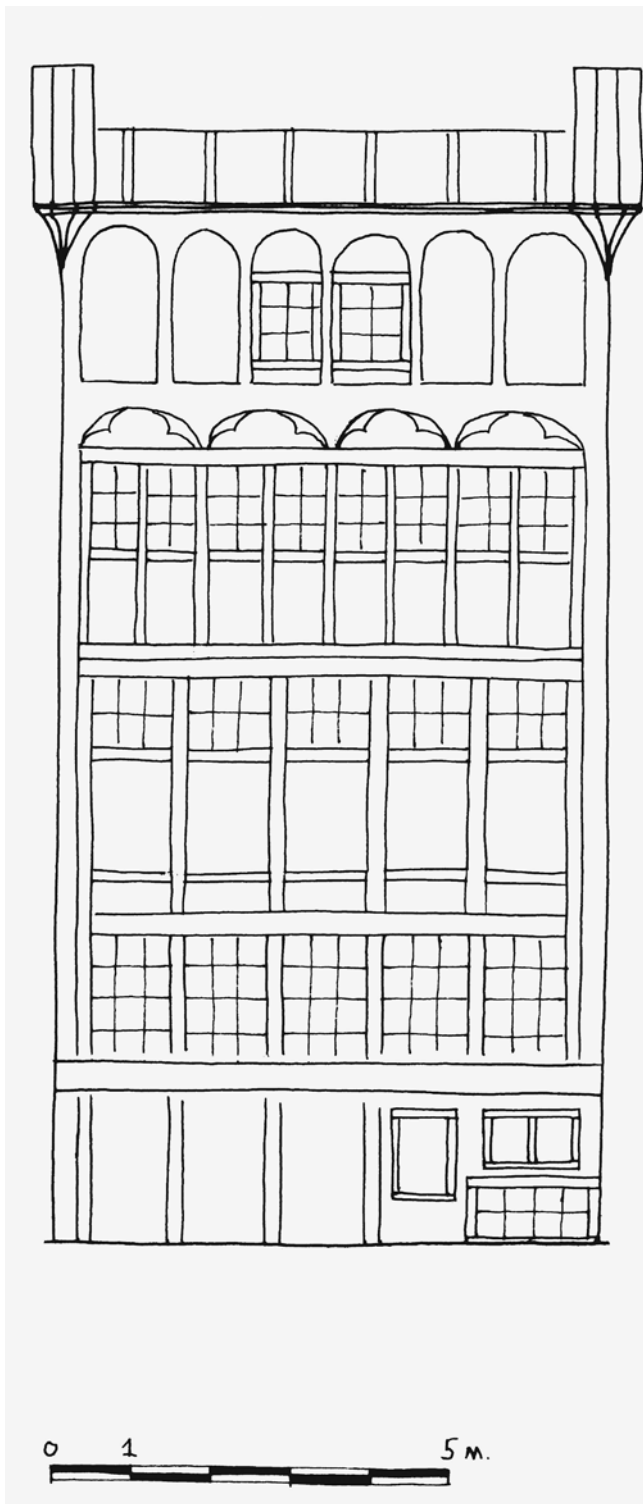
Zwolle.³⁷ De balk stopt zo'n dertig centimeter voor de achtergevel en is daar voorzien van een gesmeed gevelanker. De balkkop heeft daar roetsporen. De beide sporen van het strijksporenpaar zijn van oorsprong aan de bovenzijde afgezaagd en lopen dus niet door naar de nok. Deze bouwsporen leiden tot de conclusie dat er een opening in de nok moet zijn geweest (afb. 14). Ook in de vloer is een dichtgezette opening waarneembaar, gezien een raveling oorspronkelijk zo bedoeld. De bouwkundige verschijnselen én roetsporen op de balkkoppen leiden tot een voorlopige conclusie dat hier tegen de achtergevel een schoorsteen gestaan kan hebben. Vanwege het ontbreken van aftekeningen of kalksporen van een bakstenen schoorsteen is het vermoedelijk een houten, vakwerk of geleemde schoorsteen geweest (afb. 15). Dergelijke schoorstenen zijn bekend uit de bronnen, ook in Deventer zijn sporen aangetroffen en ook kasteel Ammersoyen heeft (gereconstrueerde) vakwerkschoorstenen gehad.³⁸ Helaas is de top van de Leidse gevel vervangen, zodat daar geen conclusies meer aan te verbinden zijn.

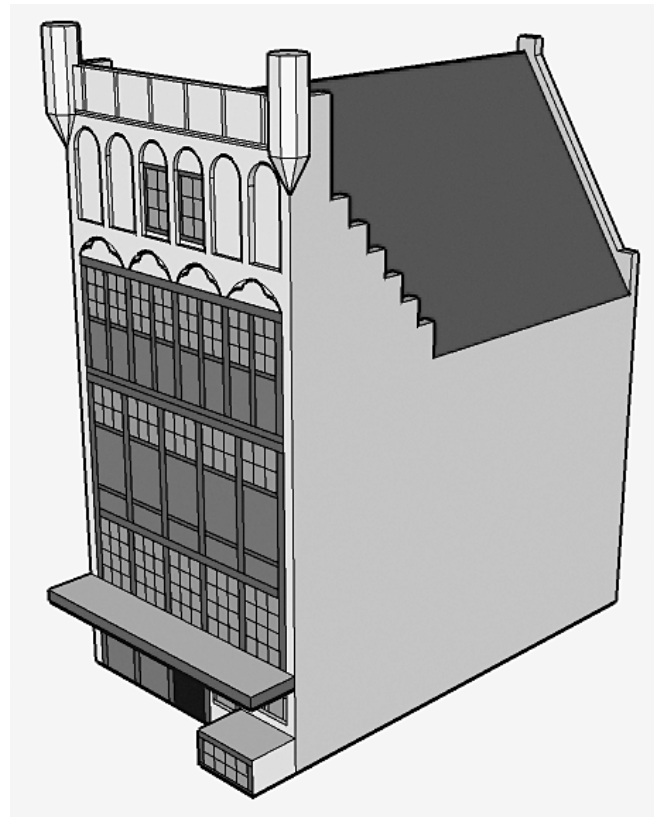
Afb. 15. 3d-Visualisatie van de reconstructie van een rookkanaal tegen de achtergevel (tekening E. Orsel 2008)

Afb. 16. Detail van de geboorte 't Hartochdom van Steynenburch' ca. 1580, met daarop het gedeelte van de Breestraat tussen de Mandemakersteeg -Maarsmansteeg en Diefsteeg – Pieterskerkchoorsteeg. Breestraat 95 is het één na laatste huis van rechter gevelrij (collectie Bodel Nijenhuis, p 307 11 N25)

Afb. 17. Reconstructietekening van de schermgevel van Breestraat 95, dendrochronologisch gedateerd 1405-1411. De reconstructie is gebaseerd op de opmeting van de doorsnede en kapconstructie van het pand en de laat 16de-eeuwse prent. De gevel heeft, op basis van de prent, een grote houten pui, alleen het bovendeel is metselwerk (tekening E. Orsel 2008)

Afb. 18. 3d.visualisatie van Breestraat 95, dendrochronologisch gedateerd 1405-1411 (tekening E. Orsel 2008)

Het bouwhistorisch onderzoek heeft veel duidelijk gemaakt over de aard van het casco. Zo zijn nu de maten van plattegrond en constructie bekend. Van het bouwblok waarin dit pand staat, en van het overliggende bouwblok, bestaat een zestiende-eeuwse prent (afb. 16).³⁹ Op deze afbeelding is zichtbaar dat het pand is uitgevoerd met een voor Leiden zeldzame schermgevel met arkeltorens.⁴⁰ Een schermgevel werd hoger opgetrokken dan het erachter liggende huis en was bedoeld om meer aanzien te geven, net als de 'leugenaar' in de 18de eeuw. De schermgevel is ook van achteren zichtbaar op de vroegste vogelvluchtaarten van Leiden van Liefrinck uit 1578 en Bast uit 1600 (zie afb. 3 en 4). Opmeting van de dwarsdoorsnede in combinatie met de historische afbeeldingen gaf houvast om een reconstructietekening van de gevel te vervaardigen (afb. 17). Op basis van de documentatie, de reconstructietekening en de historische afbeeldingen kon de schermgevel en de vorm van het huis worden gereconstrueerd (afb. 18). De gevel moet op basis van de laat zestiende-eeuwse prent een houten pui hebben gehad. Het gewicht van het bovenste bakstenen gedeelte werd grotendeels naar de zijkanten afgeleid, waar door middel van getrapte vleugelmuren de gevel geschoord was. Middeleeuwse schermgevels zijn uitermate zeldzaam. In Nederland staat nog één gereconstrueerd voorbeeld, namelijk huis Leeuwenburg, Oudegracht 307 te Utrecht. Uit andere steden zijn ze ook van afbeeldingen bekend.⁴¹

Conclusie

In tegenstelling tot wat de 18de-eeuwse voorgevel doet vermoeden, is dankzij bouwhistorisch onderzoek aangetoond dat het rijksmonument Breestraat 95 zes eeuwen oud is. Bij dit onderzoek is het oorspronkelijke casco, met grote kelder, twee hoge bouwlagen en de authentieke kapconstructie gedocumenteerd. Houtmonsters hiervan konden dendrochronologisch worden gedateerd tussen 1405-1411. Behalve het casco blijkt de houten spiltrap mogelijk oorspronkelijk te zijn en lijkt het pand een houten of vakwerkschoorsteen te hebben gehad. Deze elementen geven meer inzicht in de indeling van het vroeg-vijftiende-eeuwse huis, die dus lijkt te hebben bestaan uit een trap in de linker achterhoek en een schouw tegen de achtergevel (zie afb. 5).⁴²

Bijzonder was dat op basis van het bouwhistorisch onderzoek en een zestiende-eeuwse tekening de oorspronkelijke voorgevel kon worden gereconstrueerd. Het huis blijkt een hoge scherm(voor)gevel te hebben gehad. De hoogte, waardoor het gebouw meer verdiepingen lijkt te hebben, was bedoeld om te imponeren en de aanwezigheid van hoektorentjes versterkte dit effect (zie afb. 18). De zeldzame combinatie van bouwhistorisch gegevens en de oude prent heeft geleid tot een betrouwbare reconstructie, waardoor we nu meer weten van deze in Leiden verdwenen architectuur.

Noten

- ¹ Breestraat 95; rijksmonumentnummer 24612. Redengevende omschrijving: "Pand met bakstenen gevel bovendeel met pilasters, rechte kroonlijst met consoles en groot dakvenster, midden 18e eeuw".
- ² Dank gaat uit naar collegae Francien Durand, Maarten Enderman, Alphons de Goede en Jos van Rooden voor de medewerking aan het onderzoek. Het documentaire onderzoek heeft plaats gevonden tijdens het in gebruik zijn van het gebouw. Dit heeft tot gevolg gehad dat het onderzoek zich toegespitst heeft op de kelder en de kapconstructie en dat de tussenliggende lagen verkennend zijn bezocht. Dank gaat uit naar Maarten Enderman en Dirk Jan de Vries voor hun op- en aanmerkingen bij het tot stand komen van dit artikel.
- ³ Dit straten- en grachtenboek bevindt zich in het Regionaal Archief Leiden, toegang: 501A (Stadsarchief van Leiden 1574-1816), Rubriek: 01.1.1 (Algemeen plaatselijk bestuur), nr. 5113.
- ⁴ Een Rijnlandse roede is 3,767 meter, een Rijnlandse voet is 31,4 centimeter en een Rijnlandse duim is 2,61 centimeter.
- ⁵ WatWasWaar.nl; sectie G, perceel nummer 395, huis en erf.
- ⁶ De bebouwing op het perceel bestaat uit een voorhuis, een vast achterhuis, een binnenplaats met verbindingsgang en een los achterhuis. Het perceel loopt niet (meer) door naar de Langebrug. Daar is een afzonderlijk bebouwd perceel. Wel heeft het perceel Breestraat 95 daar langs een smalle uitgang naar de Langebrug.
- ⁷ Aan de achterzijde bevindt zich ook bebouwing waar in dit artikel niet op zal worden ingegaan.
- ⁸ Van een voorganger zijn vooralsnog geen resten aangetroffen. Het gebied en omliggende bebouwing geven echter aan dat er hoogst-

waarschijnlijk wel een voorganger is geweest. Zo is het gebied langs de Breestraat in de 13de eeuw tot ontwikkeling gekomen en er staan oudere dendrochronologisch gedateerde gebouwen, bijvoorbeeld Breestraat 113 uit 1347 (d), Breestraat 135 uit 1365 (d) en Breestraat 19 uit 1366 $\pm$ 6 jr. (d). Zie hiervoor de bouwhistorische rapportages in het bouwhistorisch archief van de Unit Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

- ⁹ Het eikenhout van kapconstructies is zeer geschikt voor een exacte dateringsmethode op basis van de jaarringdikte. Monsternamen M.W. Enderman en datering Pressler GmbH; rapportage 16-11-07. Er zijn zeven monsters (6020 01A t/m 07A) genomen, waarvan er vier zijn gedateerd op een door Pressler ontwikkelde Leidse curve. De datering is: 1405 $\pm$ 6, 1408 $\pm$ 6, 1408 $\pm$ 6 en 1411 $\pm$ 6 jr. Vanuit ander onderzoek is bekend dat dit hout binnen twee jaar na kap werd verwerkt. Dateringen bepaald door dendrochronologisch onderzoek worden verder weergegeven met (d).
- ¹⁰ Vogelvluchtkaat met stadsplattegrond van Leiden met tekst: "Waarachtige Afcunterfeitinge der Stad en Universiteit Leiden in Holland"; "Deeze accuraat Gecopieert int Jaar 1744 door mij Jacob van Werven naar de kaart van 1578 door Hans Lieferinck geteekend". Herkomst Regionaal archief Leiden, PV321A. Op de kaart wordt enkel het diepe voorhuis getekend en nog niet het vaste achterhuis. Andere vergelijkbare Leidse voorbeelden van een opzet met enkel een diep voorhuis zijn Langebrug 55 uit 1400 $\pm$ 6 jr. (d) en Haarlemmerstraat 67 uit 1476/1477 (d). De voorbeelden van enkel een voorhuis hebben meestal vier balkvakken. Breestraat 95 heeft drie balkvakken, waardoor er aanleiding zou zijn te denken aan een oorspronkelijke opzet met een voorhuis en vast achterhuis. Hiervan zijn echter (nog) geen sporen aangetroffen. Ook komt een achterhuis niet voor op de vogelvluchtkaat uit 1578, waarbij direct moet worden afgevraagd hoe betrouwbaar deze kaart is. Zie voor de genoemde voorbeelden de bouwhistorische rapportages in het bouwhistorisch archief van de Unit Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- ¹¹ E.D. Orsel, 'Zijn er nog 'veel' middeleeuwse huizen in Leiden?', in: *Dwars door de stad*, Leiden 2007, 129-131.
- ¹² Orsel 2007, 131-134. De kapconstructies met een afgeschoorde nokstijl van Vijfde Binnenvestgracht 7 uit 1588 (d) en van het voorhuis van Breestraat 135 uit 1595 komen met die van Breestraat 95 overeen. Zie de bouwhistorische rapportages in het bouwhistorisch archief van de Unit Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- ¹³ Vogelvluchtkaat met stadsplattegrond van Leiden, titel "Lugduni Batavor. Leyden in Hollant". Vervaardigd in 1600 door Pieter Bast. Herkomst Regionaal archief Leiden, PV329.1a. Op deze kaart wordt, naast de schermgevel, ook al het vaste achterhuis weergegeven.
- ¹⁴ Het metselwerk van de voorgevel was op moment van onderzoek niet bereikbaar voor documentatie.
- ¹⁵ J. Dröge, E. de Regt en P. Vlaardingebroek, *Architectuur & monumentengids Leiden*, Leiden 1996, 140 en 155.
- ¹⁶ Orsel 2007, 115-134
- ¹⁷ Zie de bouwhistorische dossiers van beide panden in het bouwhistorisch archief van de unit Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden
- ¹⁸ Baksteenformaat tongewelf in steens metselwerk: 22/23 x 10,5/11 x 5/5,5 cm., rode steen. Een dergelijk steenformaat is in Leiden om en

- nabij de tweede helft van de veertiende eeuw te dateren; E.D. Orsel, 'Rijswijkers in Leiden, Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken' *Bodemonderzoek in Leiden* 20, Leiden 2007, 10-12.
- ¹⁹ De doorgangen en het kelderlicht zijn later dichtgezet, vermoedelijk bij het plaatsen van een nieuwe winkelpui omstreeks 1900.
- ²⁰ A. van Drunen, '*s-Hertogenbosch van straat tot stroom*', Zwolle 2006, 90-92.
- ²¹ Orsel 2007, 119.
- ²² De kinderbinten van dit plafond zijn opgelegd op de moerbalken.
- ²³ Orsel 2007, 128-129.
- ²⁴ H. Janse, *Trap en Trede, Houten trappen in Nederland, Een bouw-historische beschouwing*, RV bijdrage 15, Zeist 1995, 36-38. Nader dendrochronologisch onderzoek van houten spiltrappen is gewenst om de juistheid van deze hypothese te onderzoeken.
- ²⁵ Edwin Orsel, 'Gehangen in de kap, De vlieringvloer met "fliering-hangbalken"', Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Historie, nr.44 april 2008, 31-35.
- ²⁶ Op vlieringniveau zijn de achterste twee balkvakken van de originele kapconstructie goed bewaard. Het voorste gedeelte is gewijzigd bij de vervanging/modernisering van de voorgevel in de eerste helft van de achttiende eeuw.
- ²⁷ De korbels zijn in de dekbalk en de spantbenen gepend. De sterk gekromde platte windschoren zijn koud tegen de spantbenen gena-geld en gekeept om de platte flieringen en daar gezekeerd met gesmede nagels. De windschoren liggen voor in het vlak, zodanig dat ze voor de sporen langs lopen.
- ²⁸ Een vroeg voorbeeld met spantbenen aan de buitenzijde van de flie-ring is de kap van Breestraat 135 uit 1365 (d) en een laat voorbeeld Nieuwe Rijn 13 uit 1557 (d). Zie hiervoor de bouwhistorische rap-portages in het bouwhistorisch archief van de Unit Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- ²⁹ Monstername M.W. Enderman en datering Pressler GmbH; rappor-tage 16-11-07. Een datering is niet gelukt als gevolg van het geringe aantal jaarringen.
- ³⁰ Telmerken werden door de timmerman aanbracht om de verschil-lende constructieonderdelen van elkaar te onderscheiden. Verschil-lende delen die in en aan elkaar werden bevestigd kregen dan het-zelfde nummer, dit werd per juk gemerkt. Omdat een kapconstructie uit meerdere achter elkaar staande jukken bestaat, werkte de tim-merman met een oplopende nummering.
- ³¹ De onderzijde van lip loopt schuin op en ze zijn gezekeerd met gesmede nagels. Veel van de haanhouten zijn verwijderd, wellicht op het moment dat de voorzijde is aangepakt, waarbij twee windver-banden werden toegevoegd.
- ³² Een richtingsteken was nodig omdat per juk elementen overeen komen, maar door hun ambachtelijke vervaardiging toch niet uitwis-selbaar waren.
- ³³ Orsel, 2007, 126 en 127.
- ³⁴ Achtergevel voorhuis, anderhalfsteens, baksteenformaat ... x 10 x 4,5/5 en 51m = 32 101m = 64 cm. De steen komt overeen met die van het gewelf. Dergelijk metselwerk valt in Leiden te dateren omstreeks 1400; E. Orsel, *Rijswijkers in Leiden*, Leiden 2007, 11 en 12.
- ³⁵ Zie dossier Aalmarkt 11 in het bouwhistorisch archief van unit Monumenten en Archeologie, gemeente Leiden.
- ³⁶ H. Janse, *Houten kappen in Nederland, 1000-1940*, Amsterdam 1989, 134-146 en E. Orsel, 'Ankerbalkgebinten in Breda', *Nieuws-brief Stichting Bouwhistorie Nederland*, nr.29, nov.'01, 27-29.
- ³⁷ In de kap van Hinthamerstraat 14 te 's-Hertogenbosch komt zo'n nokbalk voor, vriendelijke mededeling Irene Dekker. Een Zwols voorbeeld is het Hof van Ittersum, Sassenstraat 31A uit circa 1430, vriendelijke mededeling Dirk Jan de Vries.
- ³⁸ W.J. Bloemink, 'Polstraat 14 te Deventer', *Bulletin KNOB* 86(1987), 89 en 90.
- ³⁹ Prent van de geboorte 't Hartochdom van Steynenburch' ca. 1580, coll. Bodel Nijenhuis, U. Leiden, p.307 11 N25.
- ⁴⁰ Op de vogelvluchtkaarten van Bast en Bleau zijn enkele van deze gevels weergegeven, met name aan de Breestraat. Een bekend voor-beeld is Breestraat 117; P.C. Meijers, *Bouwhistorisch rapport Breestraat 117 te Leiden*, Noordwijk 2005, 5, 10 en 16.
- ⁴¹ In Brugge zijn enkele schermgevels behouden, onder andere Markt 15 uit het eind van de vijftiende eeuw, Vlamingstraat 35 uit 1453 en Zomerstraat 2 uit omstreeks 1500; H.J. Zantkuyt, *Bouwen in Amsterdam*, Amsterdam 1993, 72 en 73.
- ⁴² Wellicht was met wandjes een indeling met voorruimte en verwam-de achterkamer gecreëerd, waarvan (nog) niets is teruggevonden.

Zoeken naar een passend gebouw

Een reconstructie van de stedelijke inpassing van het Amsterdamse stadhuis op basis van de vroedschapsresoluties, 1639-1648

Leo van den Burg

Naast het kleine aantal stadsuitbreidingen in Holland in de zeventiende eeuw¹ staat een groot aantal binnenstedelijke transformaties. In bijna alle steden moest het bestaande, middeleeuwse stadswefsel plaats bieden aan ruimtelijke ingrepen die het gevolg waren van de grote maatschappelijke veranderingen uit die tijd. In een onderzoek naar deze binnenstedelijke transformaties is het Amsterdamse stadhuis een voor de hand liggende casus.² De bouw van het stadhuis was immers de belangrijkste ruimtelijke ingreep in de belangrijkste Hollandse binnenstad.³ Het is ook een raadselachtige casus, want hoe

belangrijk het gebouw ook was, het stadhuis en zijn omgeving vormden bepaald geen vanzelfsprekende ruimtelijke eenheid. Dit heeft te maken met verschillen in schaal, stijl, materiaal, monumentaliteit, gebouwtypologie, ofwel het contrast dat volgt uit de bouw van een reusachtig, classicistisch gebouw in een middeleeuwse binnenstad (afb.1).

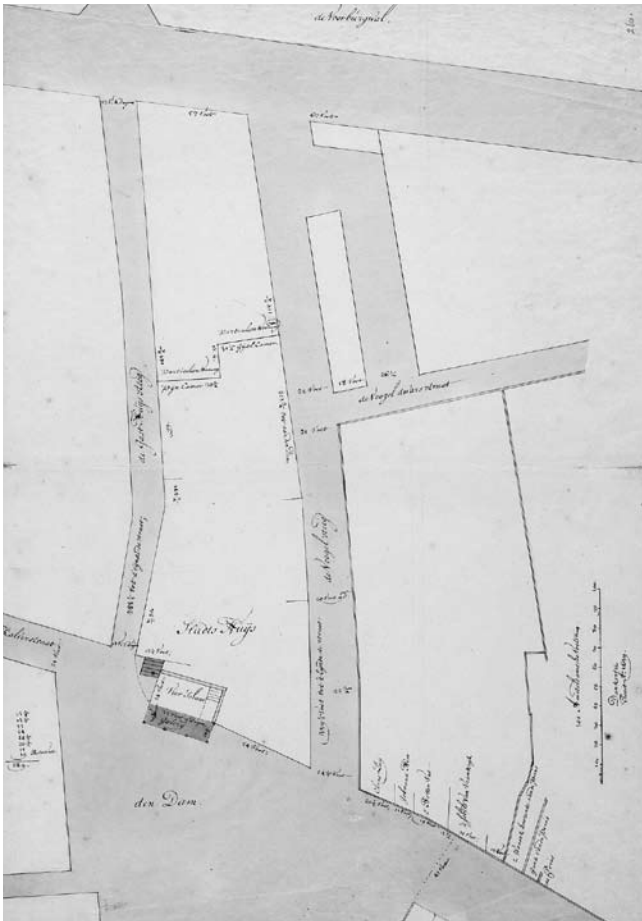
Deze verschillen zijn zo groot dat de vraag opkomt of de inpassing van het gebouw in zijn omgeving een rol heeft gespeeld in de planning van het Amsterdamse stadhuis. Hierover is weinig bekend. In het bestaande onderzoek naar het stadhuis ligt de nadruk op het gebouw zelf.⁴ Over mogelijke stedenbouwkundige overwegingen in de planvorming is wel het een en ander geschreven, maar veel vragen blijven onbeantwoord. Een belangrijke oorzaak hiervan is dat het bronmateriaal onvolledig is. Veel tekeningen en andere documenten waarvan wij weten dat zij hebben bestaan, zijn er niet meer en het beschikbare materiaal is vaak moeilijk te interpreteren. Wanneer de nu bekende documenten naast elkaar worden gelegd, wordt het duidelijk waarin het probleem schuilt. Er zijn drie soorten bronnen. In de eerste plaats zijn dit de negen resoluties – ofwel besluiten – die de Amsterdamse vroedschap over dit thema vaststelde tussen 1639 en 1648.⁵ De meest concrete informatie in deze korte teksten heeft betrekking op de afmetingen van het nieuwe gebouw. Deze veranderen keer op keer. Voor het overige bevatten de resoluties een aantal moeilijk te doorgronden omschrijvingen van bijvoorbeeld huizen die onteigend moesten worden of de plaats van het gebouw in zijn omgeving. Ter verduidelijking wordt in de teksten een paar maal verwezen naar kaarten, maar deze zijn niet meer voorhanden. De resoluties geven weinig informatie over de achterliggende bedoelingen van de vroedschap en zeggen jammer genoeg helemaal niets over de esthetische of ruimtelijke eisen voor het nieuwe stadhuis.

De tweede categorie bronnen omvat een aantal opmetingen door stadslandmeter Cornelis Danckerts de Rij.⁶ Van zijn hand bestaat een tekening uit 1639 (afb. 2), een uit 1643 (afb. 3) en een niet door Danckerts gesigioneerde tekening uit 1648 die vermoedelijk aan hem kan worden toegeschreven.⁷ Van elk van deze tekeningen is het duidelijk dat zij te maken hebben met de planning van het stadhuis, maar het zijn niet de tekeningen waarover in de resoluties wordt gesproken.⁸

De derde categorie wordt gevormd door een groep van zeven

Afb. 1. Amsterdam, zicht op het Paleis op de Dam vanuit de Eggerstraat (fotograaf Ino Roëll, Stadsarchief Amsterdam, 1986)

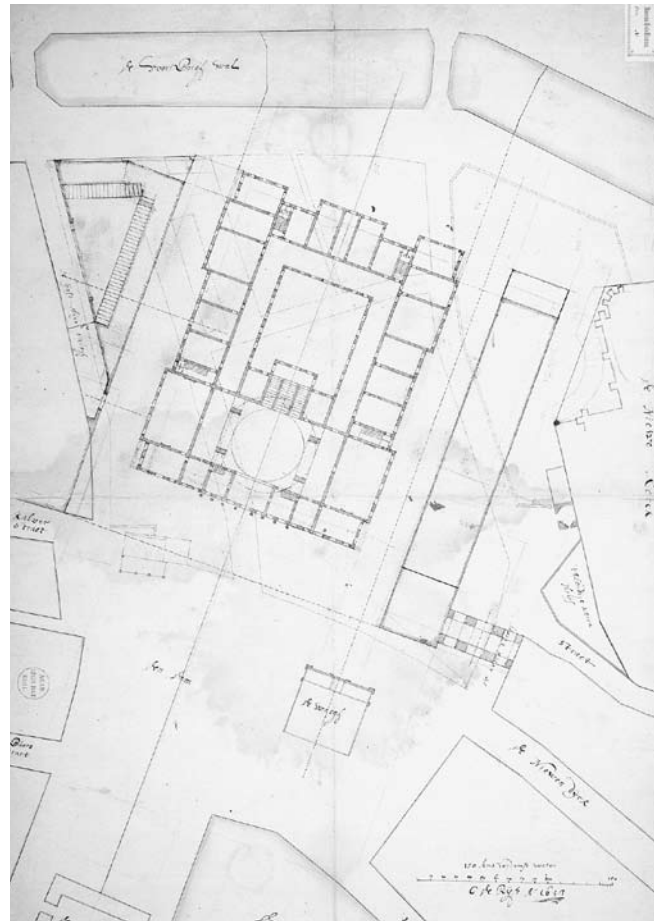
Afb. 2. Opmeting van het oude stadhuis en omgeving (Cornelis Danckerts de Rij, Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Splitgerber, 1639)

gebouwwontwerpen: zes ontwerpen die de eindstreep niet hebben gehaald, plus het gebouwde ontwerp van Van Campen.⁹ In de resoluties wordt op verschillende plekken verwezen naar gebouwwontwerpen, maar waarschijnlijk zijn dat andere dan de ons bekende. Er is bijvoorbeeld geen enkel ontwerp waarvan de maten overeenkomen met die genoemd in de resoluties. Van diverse ontwerpen is daarnaast onbekend wie de architect is. Bovendien kan geen van de ontwerpen exact worden gedateerd.¹⁰

De drie soorten documenten staan in principe los van elkaar. Het ontbreken van kruisverbanden maakt het moeilijk deze in een logisch verband te plaatsen. Sommige bronnen lijken elkaar zelfs uit te sluiten. Al zolang er onderzoek wordt gedaan naar de planvorming rond het Amsterdamse stadhuis, is er daarom een aantal vragen dat niet kan worden beantwoord. Deze vragen kunnen als volgt worden samengevat:

1. Wanneer zijn de gebouwwontwerpen gemaakt en door wie?
2. Hoe moesten deze ontwerpen worden ingepast in hun omgeving?

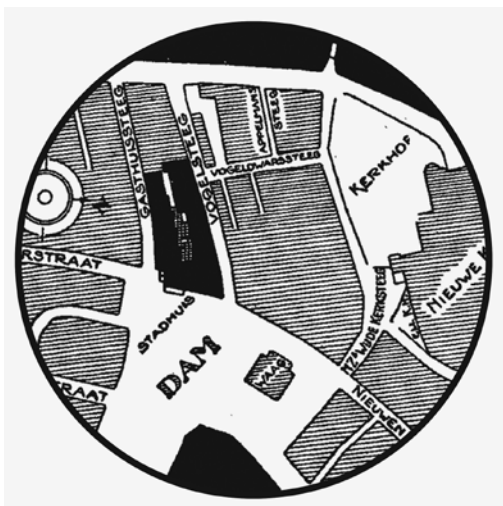
In de onderstaande tekst wordt een antwoord geformuleerd op de tweede vraag. Uit de resoluties van de vroedschap kan voor sommige data zeer precies worden afgeleid hoe de kavel

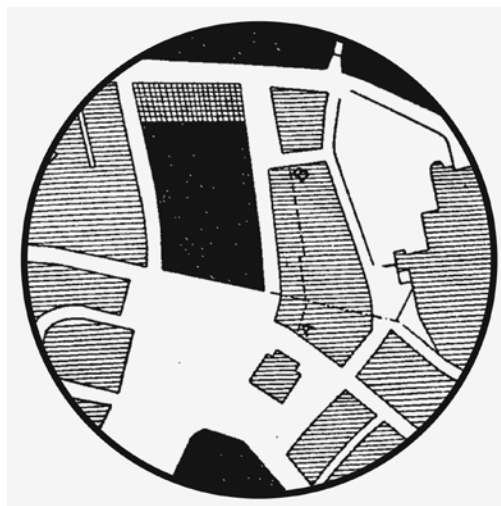
Afb. 3. Tekening van de Dam met daarin een ontwerp voor het nieuwe stadhuis (gesigeneerd Cornelis Danckerts de Rij, Universiteitsbibliotheek, Universiteit Leiden, 1643)

voor het stadhuis moest worden ingepast tussen Dam, Nieuwezijds Voorburgwal en Nieuwe Kerk. Op basis hiervan blijkt een samenhangende reconstructie van alle negen resoluties mogelijk die de overige bronnen in een logisch verband kan plaatsen. De resoluties bieden voor veel openstaande vragen een verrassend eenvoudig antwoord.

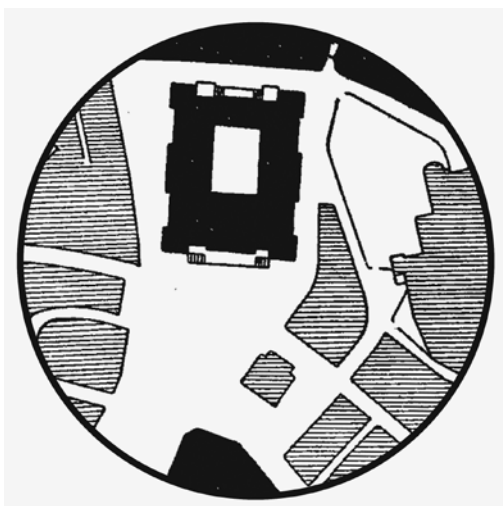
Het artikel begint met een analyse van de gebruikelijke opvatting over de planning van het stadhuis. Het laat zien hoe deze is ontstaan, welke interpretatiefouten daarbij zijn gemaakt en welke tegenstrijdigheden dit heeft opgeleverd. Vervolgens wordt in beeld gebracht hoe de resoluties op een alternatieve manier kunnen worden gelezen en hoe dit tot een nieuw, coherent beeld leidt van de planning van het stadhuis. Het onderzoek werpt een nieuw licht op de intenties van de Amsterdamse vroedschap. Tot nu toe kwam deze naar voren als een onzekere opdrachtgever die wel een mooi stadhuis wilde, maar niet wist hoe zij dit in de stad moest plaatsen.¹¹ De reconstructie laat zien dat de vroedschap bij de inpassing van het gebouw duidelijk herkenbare functionele en esthetische doelen met elkaar in evenwicht probeerde te brengen. Hierbij sloten de architectonische en stedenbouwkundige ambities elkaar niet uit, maar vulden deze elkaar aan.

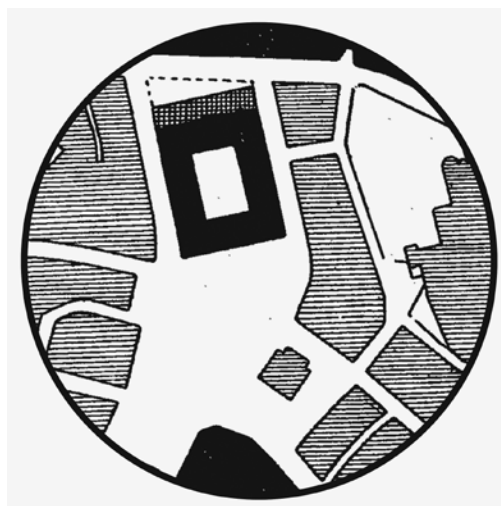
a. 28 januari 1639

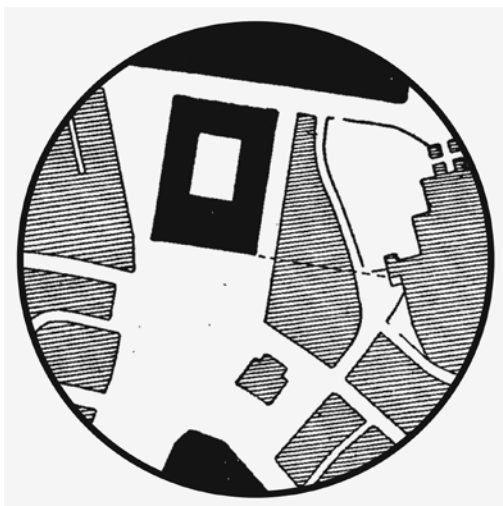
b. 5 maart en 10 december 1642

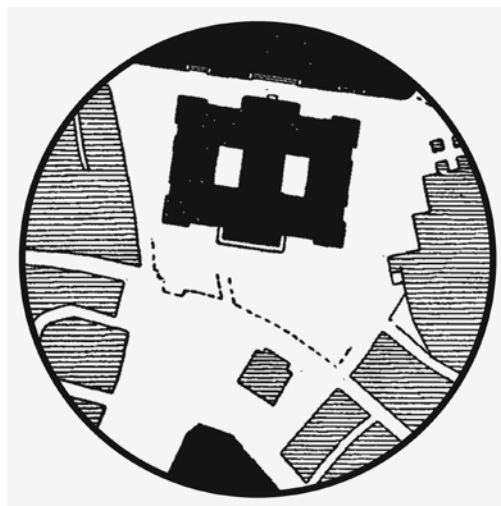
c. Vingboons, ca. 1643

d. 3 december 1646

e. 8 april 1647

f. 18 juli 1648

De reconstructie van Boeken uit 1919

A. Boeken heeft in 1919 als eerste geprobeerd om de resoluties van de vroedschap in een logisch verband te plaatsen met de toen bekende gebouwwontwerpen en opmetingen.¹² Hij stelde een chronologie in de gebouwwontwerpen voor en vertaalde de ruimtelijke informatie uit de resoluties in een serie van zes eenvoudige kaartjes (afb. 4).¹³ De vragen die Boeken met de kaartjes probeerde te beantwoorden waren die welke vorm de bouwkavel had en hoe deze geplaatst moest worden in het plangebied. De vorm van de kavel was tot en met 1642 onregelmatig en moeilijk te reconstrueren.¹⁴ Vanaf 1645 was het duidelijk dat de kavel rechthoekig moest zijn, maar over de oriëntatie ervan geven de resoluties slechts summiere aanwijzingen.¹⁵

De tekeningen van Boeken wekken de indruk dat de vroedschap twijfelde tussen twee posities van het gebouw: in sommige tekeningen heeft het gebouw dezelfde oriëntatie als het oude stadhuis, in andere heeft het de oriëntatie die het gebouw nu heeft. In combinatie met zijn tekst wordt echter duidelijk dat Boeken aannam dat de vroedschap gedurende de periode 1639-1646 eenzelfde oriëntatie als het oude stadhuis voor ogen had en dat het gebouw in 1647 werd gedraaid in zijn huidige positie.¹⁶

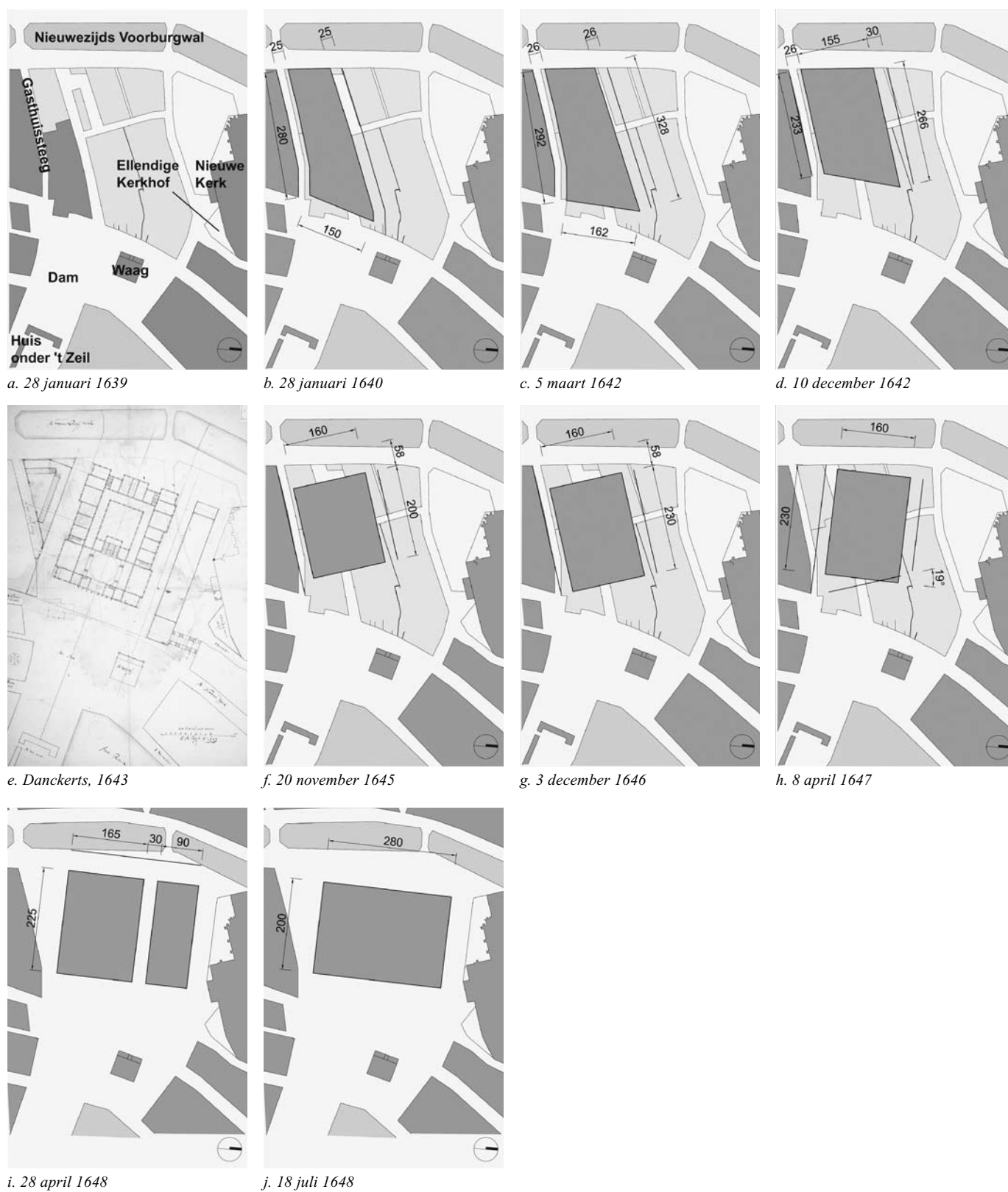
De interpretatie van Boeken bevat een aantal ongerijmdheden waarvoor sindsdien geen bevredigende oplossing is gevonden. In de eerste plaats is dat de ongemakkelijke positie van het gebouw aan de Dam tot 1647 (zie bijvoorbeeld afb. 4d). De scheve plaatsing van de kavel levert een dusdanig slechte oriëntatie op, dat men alleen maar kan concluderen dat de stedenbouwkundige inpassing van het gebouw de vroedschap in deze tijd blijkbaar niet interesseerde. Dit is vreemd omdat alle bekende gebouwwontwerpen classicistisch en monumentaal zijn. De interpretatie van Boeken stelt ons daarom voor een principieel probleem om de stedenbouwkundige en architectonische ambities van de vroedschap in samenhang te zien. Daarnaast laat Boeken in zijn reconstructie een inpassing zien van een ontwerp van Philips Vingboons dat wordt gedateerd rond 1643 (afb. 4c). Dit ontwerp is zo groot dat het niet in de locatie past wanneer het dezelfde oriëntatie heeft als het oude stadhuis. Het moet los komen van de Gasthuissteeg. Boeken kan geen verklaring geven voor deze onderbreking in zijn reconstructie¹⁷. Een derde vraagteken is het besluit uit 1642 om de rooilijn van de voorgevel te draaien in de richting van het Ellendige Kerkhof (afb. 4b). De verklaring van Boeken hiervoor is dat de vroedschap een ruimer plein wilde met een beter zicht op het stadhuis. Dit is een onbevredigende suggestie omdat de relatie tussen gebouw en plein op andere aspecten juist achteruit gaat.¹⁸ In 1647 besluit de vroedschap het gebouw nogmaals te draaien, nu in de richting van het zuidtransept van de Nieuwe Kerk (afb. 4e). Ineens krijgt het gebouw een geheel andere, maar nog steeds niet ideale positie aan de Dam. In de tekst van de resolutie wordt op dit besluit geen bijzondere nadruk gelegd. Het effect ervan in de tekening is echter ingrijpend. Voor deze discrepantie is in de bronnen geen verklaring te vinden.

De belangrijkste aanleiding om de reconstructie van Boeken ter discussie te stellen kwam van Boeken zelf. In 1948 ontdekte hij namelijk een tekening uit 1643, die is ondertekend door de Amsterdamse landmeter Cornelis Danckerts de Rij (afb. 3).¹⁹ Deze tekening - waarover later meer - laat een ontwerp voor een gebouw zien in een heel andere positie ten opzichte van de Dam zien dan Boeken in zijn reconstructie voor mogelijk hield. Stadhuis en Dam hebben hier een monumentale ruimtelijke samenhang. Wanneer men de tekening van Cornelis Danckerts inpast in de reconstructie uit 1919 vormt deze daarmee een vreemd contrast. Hoe is dit contrast te verklaren? Mogelijk is Boeken's reconstructie correct en ging de tekening van Danckerts bewust tegen de wens van de vroedschap in. Het is echter ook mogelijk dat de tekening van Danckerts juist wel overeenkomstig de wens van de vroedschap was. In dat geval klopt de reconstructie van Boeken dus niet.

Vanuit stedenbouwkundig oogpunt ligt hier een belangrijke vraag, omdat de vroedschap in het ene geval geen besef leek te hebben hoe zij haar nieuwe pronkgebouw moest plaatsen en in het andere geval juist een zeer geordende omgeving op het oog had. Boeken heeft zelf geen poging meer gedaan deze hiaat te verklaren.²⁰ Latere auteurs kwamen op de tekening van Danckerts terug, maar dan vooral op de vraag wie de auteur was van het ontwerp dat op de tekening is te zien en niet, of slechts zijdelings op de vraag of de tekening een nieuwe interpretatie van de vroedschapsresoluties nodig maakte.²¹ Wat betreft de resoluties spitst de literatuur zich vooral toe op het vinden van een correcte chronologie in de gebouwwontwerpen. Voor de inpassing van de ontwerpen aan de Dam en de stedenbouwkundige overwegingen die hierbij mogelijk een rol hebben gespeeld is de reconstructie van Boeken nog steeds de conventie, ondanks de vraagtekens.²²

De interpretatie van Boeken verklaard

Om uit te vinden of Boeken in zijn reconstructie een fout heeft gemaakt, is het belangrijk te begrijpen waarop zijn interpretatie is gestoeld. De schuine plaatsing van de kavel aan de Dam is het grootste probleem. Zij wordt niet in de resoluties genoemd en is noch in overeenstemming te brengen met de tekening van Danckerts uit 1643, noch met de uiteindelijk gebouwde situatie. Hoe is Boeken op dit idee gekomen? Hiervoor levert een andere tekening van Cornelis Danckerts de Rij een aantal aanknopingspunten (afb. 2). In 1639 maakte hij een opmeting van het oude stadhuis met omgeving. Boeken zegt hierover: "(...) het (is) toch zeker niet gewaagd deze tekening te beschouwen als het eerste vastleggen van den vorm en afmetingen van het nieuwe Stadhuisplan".²³ Hoewel de tekening niet in de resoluties wordt genoemd, zijn er verschillende argumenten te vinden die de aanname van Boeken ondersteunen: de tekening stamt uit 1639, het jaar waarin de vroedschap besloot na te gaan denken over een nieuw stadhuis; de tekenaar is de stadslandmeter, hetgeen een verband legt met een op dat moment actuele stedelijke opgave; de uitsnede van de tekening is beperkt en

Afb. 5. Een analyse van Boeken's reconstructie (tekening auteur)

staat geen inpassing van grote gebouwen met een andere oriëntatie toe; in de tekening staan geen erfscheidingen, behalve een opvallende dubbele lijn die ongeveer parallel loopt aan de Gasthuissteeg; de afstand tussen de steeg en deze erfscheiding ligt niet ver af van de maten die in de eerste resoluties worden genoemd.²⁴ Wanneer men deze tekening als uitgangspunt neemt, kan men snel het idee krijgen dat de vroedschap oorspronkelijk van plan was een stadhuis te bouwen op dezelfde plek en met dezelfde oriëntatie als het oude stadhuis.

De eerste resolutie waarin de vroedschap concrete eisen op tafel legt voor het nieuwe stadhuis is die van 28 januari 1640. Ook wanneer we de maten uit deze resolutie vergelijken met die uit de opmeting van Danckerts, is het niet moeilijk om het door Boeken geschetste beeld terug te vinden (afb. 5b). De vroedschap geeft aan de burgemeesters toestemming: "(...) om, bij provisie, op de breedte, van 150 voeten voor aen den Dam, behalven twee mael 25 oft 30 voeten tot twee straeten, ende op de diepte van 280 voeten, strekkende van den Dam aff tot op de Nieuwezijds voorburghwal toe, tot taxatie vanden heeren Schepenen, aen te neemen de gronden ende huijsen, op die diepte ende breedte gelegen, die tot de grondt van 't voorschr. Stadhuys noodigh zouden mogen wezen".²⁵

De door Danckerts opgemeten lengte van de Gasthuissteeg is 288 voet. Weliswaar komt de in de resolutie genoemde lengtemaat van 280 voet hiermee niet overeen, maar grote nauwkeurigheid lijkt hier niet de bedoeling van de vroedschap. De resolutie bevat globale afmetingen en richtingen en biedt bijvoorbeeld een keuzemogelijkheid in de straatbreedte en het aantal te onteigenen huizen.²⁶ Met de opmeting van Danckerts in gedachten, ligt het bij deze lengtemaat voor de hand te denken dat het nieuwe stadhuis aan de Gasthuissteeg moest liggen. In combinatie met de eis voor een voorgevel aan de Dam, levert dit een kavel op dat net zo onregelmatig is als het oude, alleen een stuk groter.

Boeken constateert dan ook dat de vroedschap in deze fase blijkbaar nog geen classicistisch, orthogonaal gebouw voor ogen had. Dat past immers niet op deze kavel. Hij introduceert in zijn tekst een geveltekening met een maatvoering die lijkt te passen bij het vroedschapsbesluit uit 1640.²⁷ Mede op stilistische gronden schrijft Boeken dit ontwerp toe aan Philips Vingboons. Hij zegt over dit ontwerp: "Opmerkelijk is het, dat de Vroedschap zich blijkbaar niet vereenigen kon met de voorgevelrooilijn, die loodrecht op de diepterichting van het gebouw stond. (...) een strak monumentaal plan met een grootschen symmetrischen opbouw in den geest der klassieke idealen was niet mogelijk".²⁸ Boeken suggereert hiermee dat het ontwerp van Vingboons op dat moment blijkbaar nog te ver ging voor de vroedschap: "Wel droomden de burgemeesters van een grooter stadhuis, natuurlijk in den nieuwen geest der Renaissance, maar zij konden zich nog niet losmaken van de oude situatie en omgeving".²⁹

De volgende resolutie betreffende het nieuwe stadhuis is van 5 maart 1642. Hiervan is door Boeken een tekening gemaakt (afb. 4b). De tekst geeft veel preciezere maten dan die van twee jaar eerder. Er staat "(...) dat men de grondt vant selve

nieuw te maeke Stadhuys zal neemen op de breedte van 162 voeten langes den Dam, oft zes, zeven, acht oft tien voeten breeder, indien 't werk zulx vereyscht; rooyende van 't hoekhuys staende in de Kalverstraet op den hoek van de Gasthuys steegh, aff, tot op het ellendighe kerkhoff aen, Streckende van den Dam af tot op de Nieuwezijds voorburghwal toe, laetende ten wederzyde leggen een straet van 26 voeten breedte, lang ofte diep dezelve grondt aen de zuydtyde 292 ende aen de noordtyde 328 voeten gelijk de caerte, daer van by den Schets geteekent, uytwijst".³⁰ De maat uit de resolutie en de lengte van de Gasthuissteeg komen op vier voet na overeen. Bovendien bevestigt de inpassing van de maten in de omgeving dat de rooilijn aan de Dam inderdaad in de richting van het Ellendige Kerkhof loopt (afb. 5c). Boeken moet hierin een duidelijke bevestiging hebben gezien van zijn aanname om de Gasthuissteeg aan te houden als richtsnoer in zijn reconstructie.

De resolutie van 10 december 1642 biedt een volgend aanknopingspunt in de reconstructie van de gang van zaken. Er wordt besloten "(...) het Stadhuys aen te leggen op der grootte van breedte ende langte op de Caerte aenghewezen, naemelijk ter breedte in de winkelhaeck van 155 voeten en ter langte aen de Noordtyde van 266, ende aen de Zuydtyde van 233 voeten, ende de voorschr. straet in plaets van XXVI, dertigh voeten wijdt te maecken." De precisie uit de vorige resolutie is gebleven. De belangrijkste opmerking in deze passage is die over de kavelbreedte van 155 voet "in de winkelhaeck".³¹ Deze opmerking kan op meerdere manieren worden geïnterpreteerd. Het is duidelijk dat er sprake is van een rechte hoek in de kavel, maar waar zit deze? Boeken vat de opmerking zo op dat de breedte van de kavel loodrecht op de lange zijde gelezen moest worden en niet meer parallel aan de oude rooilijn langs de Dam (afb. 4b en 5d). De twee lange zijdes van de kavel lopen dus evenwijdig. Ertussen is een lijn te trekken van 155 voet die op beide loodrecht staat. De rechte hoek heeft dus geen betrekking op de voor- of achterkant van de kavel. Dit lijkt niet gek, omdat voor de lange zijdes verschillende maten worden gegeven. Een rechthoekig kavel is dus in principe niet mogelijk. Denkend vanuit een oriëntatie van de kavel aan de Gasthuissteeg, is de optie met de rechte hoek in het midden de enig mogelijke. Wanneer deze aan de voor- of achterzijde zou liggen, verliest men ofwel de oriëntatie op het Ellendige Kerkhof, of komt uit op een kavelvorm die niet meer is te relateren aan z'n omgeving. Boeken concludeert dus dat de rechte hoek niet aan een van de korte zijdes zit en ziet verder geen reden zijn visie op de oriëntatie van de kavel aan te passen. Dit blijft zo tot de resolutie uit 1647, waarin de vroedschap besluit het gebouw te draaien en elke relatie met de positie en oriëntatie van het oude stadhuis verdwijnt.

Boeken's reconstructie tot 1647 is dus gestoeld op de aanname dat het nieuwe stadhuis parallel aan de Gasthuissteeg moest komen te liggen. Hij werd op dit spoor gebracht door de opmeting van Cornelis Danckerts uit 1639. We hebben gezien dat verschillende kenmerken uit deze tekening een positie van het gebouw langs de Gasthuissteeg suggereren.

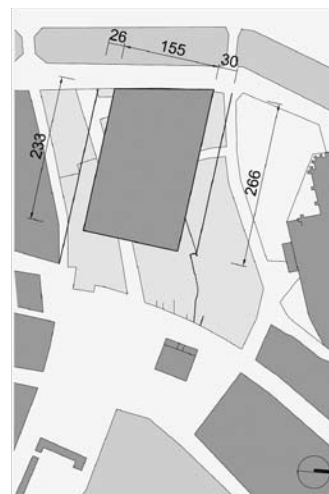
a. 28 januari 1639

b. 28 januari 1640

c. 5 maart 1642

d. 10 december 1642

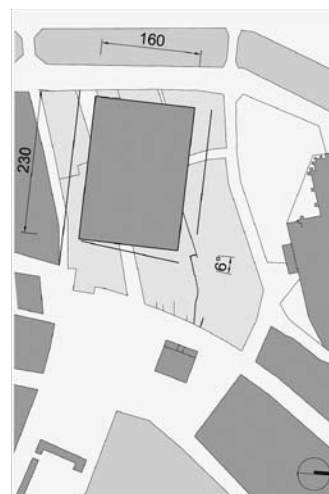
e. Danckerts, 1643

f. 20 november 1645

g. 3 december 1646

h. 8 april 1647

i. 28 april 1648

j. 18 juli 1648

Afb. 6. Een alternatieve reconstructie (tekening auteur)

Een vergelijking van de maten uit de tekening met die uit de resoluties lijkt deze aanname te bevestigen.

Een alternatieve reconstructie

Een zwak punt uit de reconstructie van Boeken is dat hij de resoluties van de vroedschap pas kan verklaren met behulp van een tekening die niet in deze teksten wordt genoemd. Het blijkt echter goed mogelijk een coherente reconstructie te maken die alleen gebruik maakt van gegevens uit de resoluties. Laten we nog een keer kijken naar de twee resoluties uit 1642. De nauwkeurige aanduiding van de maten biedt een sleutel voor de interpretatie van deze twee teksten. Hiervoor is het nodig dat men de koppeling van het stadhuis aan de Gasthuissteeg loslaat. Zoals gezegd is deze alleen gesuggereerd door de tekening van Dankerts uit 1639. De vroedschapsteksten zeggen hier niets over.³²

Wanneer men de opmerking over de “breedte in de winckelhaeck” in de resolutie van 10 december 1642 zo interpreteert dat de rechte hoek aan de voorzijde van de kavel ligt, dan levert dat een kavelvorm op zoals te zien in afbeelding 6d. De verschillende lengtes van de lange zijden leveren een schuine achterzijde op die zo aan de Nieuwezijds Voorburgwal kan worden gelegd dat aan de Dam een vrijwel orthogonale pleinruimte ontstaat. De inpassing trekt de aandacht omdat deze sterke overeenkomsten heeft met de tekening van Cornelis Danckerts de Rij uit 1643 (zie afb. 6e). Van de resolutie van 5 maart 1642 blijkt een zelfde alternatieve interpretatie mogelijk (afb. 6c). Hier is te zien dat de kavel bijna tot op de voet nauwkeurig kan worden ingeklemd tussen de brug over de Nieuwezijds Voorburgwal en de hoek van de Kalverstraat. Ook hier loopt de schuine achterzijde van de kavel precies evenwijdig aan de Voorburgwal. De voorzijde van de kavel komt, overeenkomstig de tekst uit de resolutie, los van de bestaande rooilijn en loopt op het Ellendige Kerkhof aan.³³

De twee tekeningen delen een aantal opvallende kenmerken. In de eerste plaats is het nieuwe stadhuis vanaf de Dam gezien precies ingekaderd tussen de bebouwing aan de zuidzijde van de Dam en de Waag. In de tweede plaats vormt het nieuwe stadhuis, samen met de Waag en het tegenoverliggende Huis onder 't Zeil een stedenbouwkundig ensemble rond een plein. Drie van de vier zijdes daarvan worden gevormd door een belangrijk openbaar gebouw. Deze punten zijn ook terug te vinden in de reconstructie van Boeken. Elk gebouw met een voorgevel aan de Dam zou deze eigenschappen hebben. Er zijn echter ook kenmerken die niet in Boeken's visie passen. Zo bieden de kavels de mogelijkheid tot het plaatsen van een rechthoekig gebouw aan de Dam, wat overeenkomt met alle bekende ontwerpen voor het stadhuis. Dit zou worden begeleid door nieuw aan te leggen straten die de Dam en brug over de Nieuwezijds Voorburgwal direct met elkaar verbinden.

Laten we vervolgens nog een keer kijken naar de resolutie uit 1640.³⁴ Er worden in deze tekst alleen een breedtemaat aan de Dam en een kaveldiepte gegeven. Op welke manier deze “tot aan de Nieuwezijds voorburgwal toe” strekt is niet vermeld.

Hoewel het niet zeker is, is het wel goed mogelijk dat ook deze resolutie uitging van een orthogonaal kavel. In zekere zin is dit ook wat men verwacht wanneer geen verdere informatie over een afwijkende vorm wordt gegeven. Het is opvallend dat de rotatie van een rechthoekig vlak van 280 bij 150 voet een positie van het gebouw mogelijk maakt die enerzijds aansluit op de Nieuwe Kerksteeg en anderzijds tot een monumentale inpassing van het gebouw aan de Dam leidt (afb. 6b).

In de resoluties tussen 1642 en 1647 zijn geen duidelijke aanknopingspunten te vinden voor de oriëntatie van het gebouw. Dit kan betekenen dat deze niet ter discussie stond en bleef zoals in 1642. Het kan ook betekenen dat er alternatieven zijn overwogen waarover de bronnen zwijgen. Wanneer wij de oriëntatie van de kavel in 1642 als uitgangspunt nemen dan blijkt er in ieder geval een helder verband te leggen tussen de positie van het gebouw in 1642 en in 1647. De resolutie van 20 november 1645 stelt: “(...) dat men het nieuw Stadthuys maecten sal 160 voeten breedt ende 200 voeten lang, en 't geen daer meerder is op de kaart, daer van in den Raedt vertoont, weghneemen tot op 58 voeten nae aen de Burghwal (...)”.³⁵ Wanneer wij de oriëntatie uit 1642 overnemen, leiden deze maten tot de volgende tekening (afb. 6f). Op 3 december 1646 wordt besloten het gebouw 30 voet langer te maken.³⁶ Het is onduidelijk of dit aan de voorzijde of aan de achterzijde moet zijn. Wanneer we vasthouden aan de eerdere eis van een afstand van 58 voet tot aan de Voorburgwal, leidt dit tot de volgende tekening (afb. 6g). Dit zou de toestand zijn voor het besluit uit april 1647 om de kavel voor de tweede maal te draaien. Wanneer wij de grootste van de twee kavels uit de tekening van april 1648 over deze reconstructie leggen (afb. 6i), dan ligt de conclusie voor de hand dat een draaiing om de zuidoosthoek van de kavel moet hebben plaatsgevonden. De twee kavels komen dan vrijwel exact op elkaar te liggen (afb. 6h).

Over de oriëntatie van het gebouw tussen 1642 en 1647 is dus weliswaar niets met zekerheid te zeggen, maar de bovenstaande analyse, gelegd naast de tekening van Danckerts uit 1643 en het ontwerp van Vingboons uit dezelfde tijd, rechtvaardigt de aanname dat in deze jaren de oriëntatie van het gebouw was zoals bepaald in 1642. Daarmee is het mogelijk om alle vroedschapsresoluties in een logisch verband te plaatsen. De resoluties geven dus niet alleen concrete informatie over de afmetingen van de kavel, maar ook voldoende (zij het impliciete) aanknopingspunten over de oriëntatie ervan. Dat hierover zo weinig in de resoluties is te lezen komt niet doordat zij onvolledig zijn, maar omdat de oriëntatie van het gebouw lange tijd niet ter discussie stond. Waar dat wel zo was, bijvoorbeeld in 1647, is deze richtingsverandering terug te voeren op een eerder besluit.

Een aantal zwakheden uit de reconstructie van Boeken is nu ondervangen: de kavel biedt van aanvang aan de mogelijkheid om er een rechthoekig gebouw op te plaatsen, de tekening van Cornelis Danckerts uit 1643 valt in deze reconstructie niet meer uit de toon, maar vormt hiermee een vanzelfsprekend geheel en het ontwerp van Philips Vingboons past zonder problemen in de omgeving. Bovendien is men voor deze reconstructie niet meer afhankelijk van de niet ondubbelzinnig

nig te plaatsen opmeting van Danckerts uit 1639. Alle benodigde informatie komt uit de resolutieteksten zelf.

Kerkhof en kerkdeur

Een interessante vraag blijft hoe wij de richtingsveranderingen uit 1642 en 1647 moeten interpreteren, enerzijds omdat de formulering in de resoluties de vraag oproept of deze door het kerkbestuur werden afdwongen, anderzijds omdat de ruimtelijke gevolgen ervan niet zonder meer positief te beoordelen zijn. Biedt de alternatieve reconstructie aanleiding om deze twee gebeurtenissen anders te waarderen?

De eerste richtingsverandering wordt beschreven in de resolutie van maart 1642. Daarin wordt gezegd dat de voorzijde van de kavel loopt van de hoek van de Kalverstraat in de richting van het Ellendige Kerkhof.³⁷ Het kerkhof ligt niet in het verlengde van de tot dan toe bestaande rooilijn langs de Dam. Blijkbaar was het de bedoeling dat het nieuwe stadhuis een andere oriëntatie ten opzichte van de Dam moest krijgen. In Boeken's reconstructie blijft de positie van de kavel zelf ongewijzigd, alleen de rooilijn aan de Dam verandert van richting (afb. 4b). Dit leidt niet tot een wezenlijk andere relatie tussen gebouw en plein, maar de situatie is wel minder helder dan voorheen: de nieuwe rooilijn biedt nog steeds niet de mogelijkheid om een orthogonaal gebouw te plaatsen, de relatie van het stadhuis met de Waag wordt zwakker en de vier zijden van de Dam zouden een minder regelmatige ruimte omsluiten. De belangrijkste ruimtelijke kenmerken blijven behouden en toch lijkt het alsof de situatie er alleen maar op achteruit gaat. Waarom bleef het dan niet bij het oude?

De reconstructietekening van 5 maart 1642 biedt een eenvoudig antwoord op deze vraag (afb. 6c). Met de opmerking over het Ellendige Kerkhof werd niet zozeer gedoeld op een andere rooilijn van de voorgevel, maar op een andere oriëntatie van de gehele kavel. De draaiing was niet omwille van een andere positie van het gebouw aan de Dam, maar om een verbinding te kunnen leggen tussen de Dam en de brug over de Nieuwezijds Voorburgwal. Een iets minder regelmatige vorm van de Dam werd hierbij op de koop toe genomen. We zien hier dat door de aanpassing van de oriëntatie van de kavel het midden werd gehouden tussen verschillende wensen over de stedelijke inpassing van het blok. De ruimtelijke kwaliteiten van de Dam werden afgewogen tegen een goede verkeersdoorstroming in het gebied. Zij werden door de vroedschap in samenhang gezien. Er was sprake van pragmatiek, maar alleen voor zover wezenlijke principes niet overboord hoefden. Het Ellendige Kerkhof zelf speelt in dit verhaal geen rol. Zij wordt in de resolutie alleen genoemd om een richting vast te leggen. De reconstructie laat zien dat in latere resoluties de rooilijn aan de Dam nog een paar maal naar voren of achteren verschuift. De oriëntatie van de kavel blijft hierbij dezelfde, maar de relatie met het kerkhof gaat verloren.³⁸

De enige andere opmerking over de oriëntatie van het gebouw lezen we in 1647. Op 8 april vraagt de vroedschap zich af "(...) off 't niet gevoeghlijcker zoude comen dat de voorgevel

van 't Stadthuys draije op de kerckdeur aen (...)".³⁹ Deze opmerking werd gemaakt vlak voordat men met het heien zou gaan beginnen. Over de oriëntatie van het gebouw na de draaiing hoeft dus geen twijfel te bestaan: dat is de uiteindelijke gebouwde toestand. Dit wordt nog ondersteund door de opmeting uit 1648 waarin de oriëntatie van het gebouw overeen komt met de omschrijving uit de vroedschap.⁴⁰ Over de betekenis van deze draaiing lopen de meningen sterk uiteen. Boeken ziet hierin het moment dat de vroedschap eindelijk inzag dat de plaatsing van het gebouw langs de Gasthuissteeg geen goed idee was: "Welk een mooi Damplein laat zich volgens de resolutie van 1647 denken!".⁴¹ In vergelijking met zijn reconstructie van de eerdere fases komt het gebouw nu inderdaad veel ordelijker aan de Dam te liggen. Terwen ziet in vergelijking met de tekening van Cornelis Danckerts uit 1643 de draaiing begrijpelijk als een betreurenswaardige vermindering van stedenbouwkundige kwaliteit. De rigoreuze ordening uit 1643 is immers verloren gegaan. Hij zegt dan ook: "Idealistische ruimtelijke schema's zijn (...) definitief overboord gezet toen men bij de resolutie van 1647 het stadhuisblok draaide (...)".⁴² Kuyper zag in de rotatie een politiek motief. De draaiing was het zichtbare resultaat van de toen actuele machtsstrijd tussen de liberale en de conservatieve factie uit de vroedschap. Het symbool van de liberalen was het wereldlijke stadhuis, het symbool van de conservatieven de kerk. De liberale partij moest hierbij blijkbaar toegeven op de kerkelijken. De rotatie was het gevolg van: "(...) het drijven van de kerkelijke partij (Burgemeester Backer), om het transept met de ingang van de Nieuwe Kerk aan de Dam te krijgen (...)".⁴³ Vlaardingerbroek volgt Kuyper en zegt: "Door de draaiing moest het stadhuis als het ware wijken voor de kerk (...)". Hij noemt het stedenbouwkundige resultaat van dit besluit "buitengewoon ongelukkig".⁴⁴

Wanneer men de reconstructie van Boeken als uitgangspunt neemt is de rotatie 19 graden met de klok mee (afb. 5h). Wanneer men het ontwerp in de tekening van Danckerts als uitgangspunt neemt is er een ongeveer even grote rotatie tegen de klok in. In beide gevallen is deze aanzienlijk. Het is om die reden misschien niet gek dat de auteurs aan de draaiing zoveel waarde hechtten. Er moet wel veel op het spel gestaan hebben om een dergelijk ingrijpende verandering nodig te maken. In de alternatieve reconstructie is de hoekverdraaiing ongeveer 9 graden tegen de klok in. Dit is een veel minder grote verandering. In de volledige serie valt de draaiing nauwelijks op (afb. 6h). Wanneer men stedenbouw ziet als een zaak van alles of niets en de tekening van Danckerts uit 1643 als maatstaf neemt, dan blijft er van de ruimtelijke kwaliteit na de draaiing inderdaad weinig over. Het volledig regelmatige plein is verdwenen. Dit zou echter voorbij gaan aan het feit dat ook een niet volledig regelmatig plein goed waarneembare ruimtelijke kwaliteiten kan hebben. Ook in de nieuwe toestand zou een toeschouwer, rondkijkend op de Dam, altijd een heldere relatie hebben kunnen zien tussen het stadhuis, de waag, het Huis onder 't Zeil en de bebouwing langs de zuidoostzijde. In stedenbouwkundige termen verandert er dan ook niet veel. De wezenlijke ruimtelijke kenmerken blij-

ven net als in 1642 bij het kerkhof behouden. Wat ook de reden voor de draaiing geweest is, zij was tamelijk bescheiden. Zij biedt niet voldoende aanleiding om ofwel de ruimtelijke kenmerken van de Dam geheel anders te waarderen, of als bewijs voor een politieke strijd, zelfs al zou de kavel inderdaad zijn gedraaid op verzoek van de kerk. Net als in 1642 hoeft de draaiing “op de kerckdeur aen” niets anders te beduiden dan een bepaalde richting.⁴⁵

De tekening van Cornelis Danckerts de Rij uit 1643

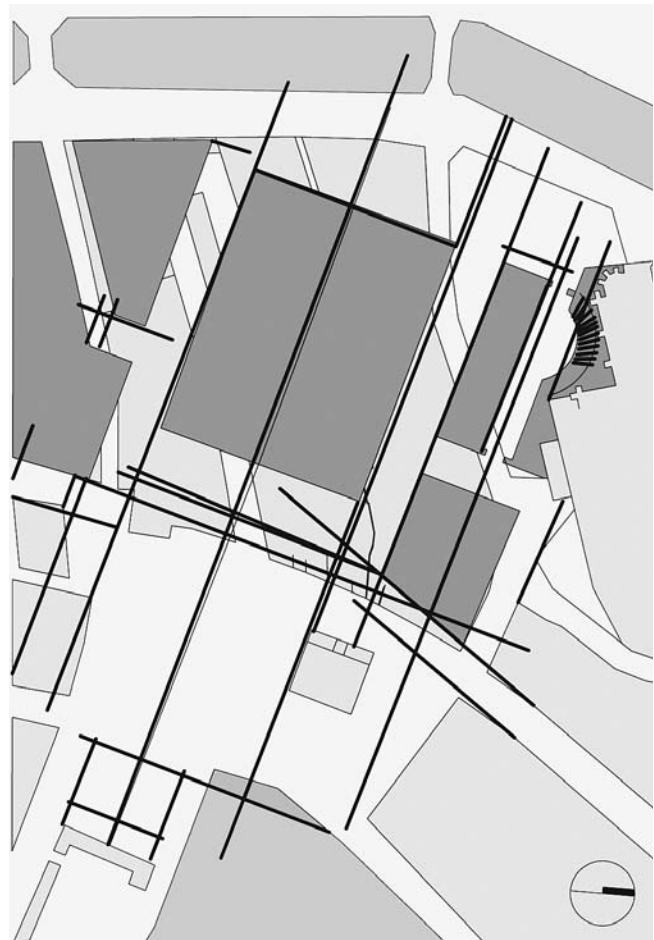
De tekening uit 1643 die is gesigneerd door Cornelis Danckerts de Rij past goed in de alternatieve reconstructie van de vroedschapsresoluties (afb. 3). Omdat Danckerts de stadslandmeter was, is het verleidelijk te denken dat het ontwerp in de tekening werd gemaakt in opdracht van de vroedschap. Is deze gedachte terecht? Sinds hij in 1948 werd gepubliceerd door Boeken, is er veel over deze tekening gezegd. Met name het auteurschap van de ontwerpen die op de tekening zijn te zien is omstreden. Het document is eigenlijk samengesteld uit drie, elkaar overlappende tekeningen. Naast een tekening in inkt van de in 1643 bestaande situatie zijn dit een globaal ontwerp in rood krijt en een ontwerp in zwarte inkt waarin een uitgewerkte plattegrond van een gebouw is te zien (zie het detail in afb. 8). Daarnaast is er een groot aantal ingekraste hulplijnen op de tekening te vinden, alsook hulplijnen in potlood. Weliswaar staat de naam van Danckerts onder de tekening, maar omdat er verschillende lagen zijn, is het niet duidelijk of hij voor een, twee of drie van de lagen verantwoordelijk is.

Kuyper formuleerde deze gedachte in 1977 als eerste. Hij sprak van: “(...) een (anoniem) stadhuisontwerp (...), ingetekend in de stedenbouwkundige planning door de landmeter Cornelis II de Rij in 1643”.⁴⁶ Kuyper dacht nog dat er twee lagen in de tekening te zien waren. Op het ontwerp in rood krijt werd in 1979 gewezen door Terwen, toen het origineel van de tekening werd gevonden in Leiden.⁴⁷ Hij merkte op dat voor Kuyper’s suggestie van een onderlegger geen bewijs bestaat, maar hij nam de opmerking niettemin serieus: “De vraag is (...): kan Danckerts voor het geheel aansprakelijk gesteld worden, of leverde hij alleen de opmeting van de bestaande situatie, terwijl een ander daarop een ontwerp ontwikkelde?”.⁴⁸ Terwen achtte het zo goed als zeker dat we hier te maken hebben met een door de stad uitgegeven onderlegger. Hij schreef het ontwerp in zwarte inkt uiteindelijk aan Danckerts toe, maar gaf toe dat hierover geen zekerheid bestaat. Vlaardingerbroek gaf in 2004 een andere draai aan het idee van een onderlegger. Hij zei: “(...) fase 1 en 2 zijn door De Rij getekend, terwijl fase 3 door iemand anders is vervaardigd.” Hij kwam tot deze conclusie op grond van het in zijn ogen te grote verschil in tekentechniek tussen het rode en het zwarte ontwerp.⁴⁹

De stelling van Vlaardingerbroek is voor onze reconstructie van groot belang. Als deze klopt, dan staat niets ons in de weg om de tekening te interpreteren als een door de stad ter beschikking gesteld document met stedenbouwkundige randvoorwaarden waarnaar geïnteresseerden zich moesten voegen.

Wanneer Danckerts slechts voor de tekening van de bestaande situatie verantwoordelijk is, dan was er weliswaar een van hogerhand afgebakend plangebied, maar geen verdere suggestie hoe dit moest worden ingedeeld.⁵⁰ In de reconstructie van Boeken is de vroedschap nog een stedenbouwkundige brekebeen die een mooi gebouw wilde, maar pas op het allerlaatste moment inzag dat het nieuwe stadhuis een goede inpassing nodig had. De hierboven voorgestelde reconstructie impliceert dat dit bewustzijn er al vanaf het begin was, maar indien Vlaardingerbroek gelijk heeft, dan neemt de vroedschap zelf de taak van stedenbouwkundige op zich en dient de architectuur zich te voegen naar een door de vroedschap uitgegeven stedenbouwkundig plan.

De stelling van Vlaardingerbroek krijgt extra gewicht omdat Terwen zo’n groot belang hecht aan het rode ontwerp uit de tussenlaag. Terwen stelt in zijn artikel uit 1979 dat er een belangrijk verschil is tussen het rode en het zwarte ontwerp. Het rode ontwerp is dan wel schetsmatig, het is te interpreteren als een veel verdergaande stedenbouwkundige ingreep dan het zwarte. Terwen ziet hierbij de potloodlijnen en de rode krijtlijnen als onderdeel van hetzelfde ontwerp (afb. 7). Omdat de potloodlijnen een veel groter gebied van de Dam

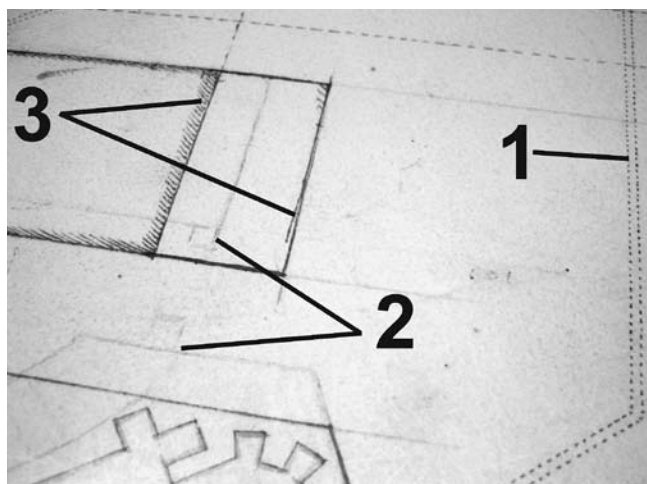

Afb. 7. Het ontwerp in rood krijt samen met de hulplijnen in potlood (tekening auteur).

beslaan, concludeert hij dat de ontwerper van deze laag de ontwerpogave voor het stadhuis aangreep om een omvattend plan voor de hele Dam te maken.⁵¹ Niet alle potloodlijnen zijn echter eenduidig te verbinden aan het rode ontwerp. Er zijn ook potloodlijnen te vinden die bij het zwarte ontwerp horen en lijnen die zowel bij het ene als het andere ontwerp kunnen horen. Daarnaast is het in het rode ontwerp duidelijk dat de krijtlijnen gebouwwormen aanduiden. Dit is voor de potloodlijnen niet het geval. Sommige lijnen lijken te suggereren dat de rooilijn van de bebouwing langs de Dam moet worden aangepast. Vergelijkbare lijnen lopen echter vrij door de ruimte en stoppen midden op de Dam, of in het Damrak. Er zijn lijnen die een gebied omsluiten, maar deze kruisen elkaar zodanig ruim, dat niet helder is of deze omsluiting is bedoeld, laat staan als gebouwmotief moet worden gelezen.

Het is duidelijk dat in beide ontwerpen een wens te zien is om het ontwerp voor het stadhuis in samenhang te zien met de Dam als geheel, anders zouden de hulplijnen niet over de hele Dam te vinden zijn. Dat in de tekening echter een ontwerp is te zien voor dit hele gebied is onwaarschijnlijk. Juist de herkenbaarheid en beperkte omvang van de twee ontwerpen ten opzichte van de potloodlijnen laten zien dat de gewenste ruimtelijke samenhang zijn beslag moest krijgen in het stadhuis zelf en zijn onmiddellijke omgeving: de straten en begeleidende bebouwing aan weerszijden van het gebouw. De potloodlijnen waren hulplijnen, geen ontwerpplijnen en zij ondersteunden beide ontwerpen, niet alleen het rode. Het rode en zwarte ontwerp zijn dus in hun stedenbouwkundige hoofdopzet vergelijkbaar. In beide gevallen gaat het om een rechthoekig gebouw met de korte zijde aan de Dam, aan de lange zijden begeleid door twee straten met aangrenzende bebouwing. Dit is precies wat er in de resoluties wordt gevraagd.⁵²

Al is het plan uit de tussenlaag niet zo uitgebreid als Terwen suggereerde, dit maakt de stelling van Vlaardingerbroek over het auteurschap van Danckerts niet minder belangrijk. Zover als Vlaardingerbroek kunnen we echter niet gaan. Zoals hij al opmerkt zijn er inderdaad grote verschillen in tekentechniek.

Afb. 8. Detailopname van de drie lagen in de tekening gesigneerd door Cornelis Danckerts de rij uit 1643 (foto auteur)

Afbeelding 8 laat in detail de drie lagen zien. Het toont het gebied tussen de Nieuwe Kerk (onder in beeld) en het nieuwe stadhuis (buiten beeld aan de bovenzijde). Geheel rechts is een stippellijn uit de onderlegger te zien (1). Deze is in de hele tekening zeer precies en netjes getekend in inkt. Het rode ontwerp (2) is juist schetsmatig. De lijnen zijn dik, sluiten niet mooi op elkaar aan en de vormen zijn grof. Het zwarte ontwerp (3) is weliswaar in inkt getekend, maar vrij slordig van uitvoering. Dit is bijvoorbeeld te zien in de arcering en in de latere toevoeging aan het hier zichtbare gebouw. Wanneer Vlaardingerbroek op basis van het verschil in tekentechniek tussen lagen 2 en 3 tot de conclusie komt dat Danckerts verantwoordelijk is voor de lagen 1 en 2, dan laat deze afbeelding zien dat deze conclusie niet houdbaar is. Er is immers een nog groter verschil in techniek tussen laag 1 en 2. Een ander verschil in techniek waar Vlaardingerbroek op wijst, is het feit dat er ingekaste hulplijnen worden gebruikt voor het zwarte ontwerp en niet voor het rode ontwerp. Dit is niet juist. Net als bij de potloodlijnen zijn er ingekaste lijnen te zien die samenhangen met het rode ontwerp. Zelfs de maatbalk - die ondubbelzinnig door Danckerts is getekend - is getekend over een ingekaste hulplijn. Nu is dit maar één lijn, maar als het gebruik van deze techniek een argument is voor toeschrijving van de tekening aan een of meerdere ontwerpers, dan zouden we hier juist moeten concluderen dat alle lagen van dezelfde hand zijn.

Mocht het juist zijn dat de tekening een door de vroedschap geleverde onderlegger is, dan is het moeilijk voorstelbaar dat een zo precies getekende bestaande situatie zou zijn gecombineerd met een zo slordig getekend stedenbouwkundig ontwerp. Voor deze kwestie moet de conclusie blijven dat het onduidelijk is wie verantwoordelijk is voor welke laag. In de tekening zijn enkele fragmenten van een ander handschrift te lezen. Terwen refereerde hier in 1979 al aan.⁵³ Wellicht dat een vergelijking met het handschrift van andere ontwerpers opheldering kan geven. Wat we wel weten is dat de ruimtelijke kenmerken van de twee plannen uit de tekening in principe dezelfde zijn als die we konden afleiden uit de resoluties: in alle gevallen is er sprake van een orthogonaal gebouw met begeleidende straten in een monumentale, ingekaderde positie aan de Dam. Het enige verschil is dat in deze tekening de directe verbinding met de brug over de Voorburgwal is opgegeven. Daarvoor in de plaats komen een paar andere ingrepen die het gebouw nog sterker verankeren in z'n omgeving, bijvoorbeeld de zichtlijn op de Waag, de axiale opstelling ten opzichte van het Huis onder 't Zeil, of de poorten die op verschillende plaatsen een overgang maken tussen oud en nieuw. De tekening bevestigt de stedenbouwkundige reikwijdte van de resoluties en geeft aanvullend inzicht over de manier waarop ontwerpers hieraan probeerden vorm te geven. Er is echter geen bewijs dat de tekening een door de vroedschap uitgegeven stedenbouwkundig plan bevat.

De Duyvel aan de keeten

De resolutie van 10 december 1642 bevat een onopgehelderde passage die onze reconstructie mogelijk kan bevestigen of

ontkrachten. Er wordt gesproken over een verbreding van de straat aan de noordzijde van de kavel van 26 naar 30 voet.⁵⁴ Hiervoor moeten meer huizen worden onteigend dan voorzien.⁵⁵ De burgemeesters krijgen daarom toestemming van de vroedschap een kleine groep huizen te onteigenen, te beginnen bij het huis “Duyvel aen de keeten” tot aan een niet met name genoemd steegje toe. Dit is een belangrijke aanwijzing. Vooral omdat hij uit 1642 komt - het jaar waarin een precieze positiebepaling van het stadhuis mogelijk lijkt. De noordgrens van de kavel loopt bij Boeken heel anders dan in de alternatieve reconstructie. De plaats van het huis ‘Duyvel aen de keeten’ kan dus doorslaggevende informatie geven over de juistheid van elk van de opvattingen. Het is mij op dit moment nog niet bekend waar dit huis heeft gestaan.

Een andere onbeantwoorde vraag is waarom de verbreding van de straat tot op de voet nauwkeurig werd aangegeven. Waarom zou het in dit vroege stadium van de planvorming nodig zijn om zo’n klein detail zo precies vast te leggen? We hebben in de alternatieve reconstructie gezien dat de straat aan de noordzijde aansluit op de brug over de Nieuwezijds Voorburgwal. Het is de moeite waard te onderzoeken of bijvoorbeeld deze brug, of de daar vlakbij liggende stegen, in die tijd zijn verbreed naar 30 voet. Mocht dit zo zijn, dan is het niet verwonderlijk dat de vroedschap dit punt meteen wilde meenemen in de planning van de nieuw aan te leggen straat. Ook dit aspect moet nog verder worden onderzocht.

Besluit

De reconstructie van Boeken heeft richting gekregen door een tekening uit 1639 die niet in de resoluties wordt genoemd. Op basis van deze indirecte bron deed Boeken een reeks aannames die in het licht van de bekende gebouwwontwerpen en het monumentale eindresultaat niet goed zijn te verklaren: de kavel staat lange tijd vreemd ten opzichte van de Dam, er zijn geen orthogonale gebouwen mogelijk, er is een vreemd contrast met de tekening van Danckerts uit 1643 en er komt een grote nadruk te liggen op de draaiing van 1647. De hier voorgestelde reconstructie is gebaseerd op een analyse van gegevens die uit de resoluties zelf komen. Zij vormt een coherent geheel zonder grote coupures. Het beeld van de Amsterdamse vroedschap dat hierin naar boven komt, is dat van een organisatie die vanaf het begin van de planvorming in 1639, doelbewust op zoek was naar een manier om een monumentaal, rechthoekig gebouw op een goede manier te plaatsen in zijn omgeving. Esthetische en functionele doelen werden hierbij in overeenstemming gebracht. De oriëntatie en plaatsing van het gebouw stonden hierbij niet ter discussie. Wanneer er over dit thema iets te melden valt, zoals bijvoorbeeld in 1642 of 1647, dan laten de bedoelingen van de vroedschap zich voldoende duidelijk afleiden uit de resoluties. Deze bedoelingen hoeven hierbij niet gezien te worden als star en zonder interpretatieruimte. Zowel de aanpassing van de rooilijn in 1642, de iets andere oriëntatie van het ontwerp uit de tekening van Danckerts uit 1643, alsook het besluit tot draaiing in 1647 kunnen worden geïnterpreteerd als het gebruik maken van een

voorhanden zijnde speelruimte. De stedenbouwkundige randvoorwaarden die uit de reconstructie zijn af te leiden, blijven in beide aanpassingen herkenbaar, al is het duidelijk dat het ontwerp van 1643 een verdergaande samenhang tussen gebouw en openbare ruimte laat zien dan de oplossing uit 1647. Deze randvoorwaarden kunnen in eigentijdse termen worden samengevat als een monumentale inpassing van het gebouw tussen pleinwanden, het vormen van een stedenbouwkundig ensemble met andere gebouwen aan het plein, de begeleiding van het nieuwe gebouw met straatwanden, een streven naar orthogonaliteit en het rationaliseren van de wegenstructuur.

De reconstructie opent de weg naar een herwaardering van de Amsterdamse vroedschap als opdrachtgever met oog voor binnenstedelijke ruimtelijke kwaliteiten en hoe die door haar handelen konden worden verbeterd. Naast de vraag of deze ambities ook op andere plaatsen in de Amsterdamse binnenstad konden worden verwezenlijkt, roept dit de vraag op hoe men in andere Hollandse binnensteden in deze tijd met dit soort opgaven omging. Amsterdam was immers niet de enige stad met een sterk groeiende bevolking, een bloeiende economie en een behoefte aan representatieve gebouwen. Een vergelijkend onderzoek biedt wellicht de mogelijkheid het hierboven genoemde stedenbouwkundige begrippenkader voor ruimtelijke transformaties van zeventiende-eeuwse binnensteden te verduidelijken of zelfs nog uit te breiden.

Noten

- ¹ Zie hiervoor R. Rutte: ‘Groeï en krimp in de Hollandse stad. Stadsuitbreidingen, stedenbouw en ontstedelijking in Holland van de veertiende tot de negentiende eeuw’, *OverHolland* 3(2006), 28-55. Het gaat hier om de steden Amsterdam, Groningen, Haarlem, Leiden, Rotterdam, Vlissingen, Zwolle en Weesp.
- ² Dit artikel is geschreven als onderdeel van een promotieonderzoek aan de faculteit Bouwkunde van de TU-Delft naar stedenbouwkundige aspecten van binnenstedelijke transformaties in Hollandse binnensteden van de zestiende t/m de achttiende eeuw.
- ³ Bij binnenstedelijke ruimtelijke transformaties kan men denken aan veranderingen in de typologie van gebouwen en openbare ruimtes, functionele, esthetische en technische veranderingen. In dit artikel ligt de nadruk op de relatie tussen gebouw en openbare ruimte.
- ⁴ De belangrijkste literatuur over de aanloop tot de bouw van het stadhuis is (in chronologische volgorde): A. Boeken: ‘Over de voorgeschiedenis van den bouw van het voormalige Amsterdamsche Stadhuis’, *Jaarboek Amstelodamum* 17(1919), 1-30; A. Boeken, ‘Een stadhuisontwerp van 1643’ *Jaarboek Amstelodamum* 42(1948), 47-49; K. Fremantle, *The Baroque Town Hall of Amsterdam*, Utrecht 1959; J. J. Terwen, ‘De herkomst van de Amsterdamse stadhuisplattengronden’, *Miscellanea I. Q. van Regteren Altena*, Amsterdam 1969, 123-125, 321-322; W. Kuyper, ‘Vingboons’ Capitool’, *Spiegel Historiae* XI (1976), 614-622; W. Kuyper, ‘Wat een mooi Stadhuis’, *Jaarboek Amstelodamum* 69(1977), 73-88; J.J. Terwen, ‘Het Amsterdams Stadhuisplan van 1643: Analyse van een teruggevonden tekening’, *Bulletin KNOB* 78(1979), 109-122; K. Ottenheym,

Philips Vingboons, (1607-1678) Architect, Zutphen 1989, 110-127; T. T. von der Dunk, 'De Amsterdamse Stadhuisplannen uit de jaren voor 1648: Het probleem van de chronologie, een analyse van de analyse', *Bulletin KNOB* 92(1993), 165-180; P. Vlaardingerbroek, *Het Stadhuis van Amsterdam: de verbouwing tot Koninklijk Paleis en de restauratie*, onuitgegeven promotieonderzoek, Universiteit Utrecht 2004.

⁵ Deze resoluties zijn als bijlage opgenomen in: Boeken 1919, 27-30.

⁶ Voor een klein biografisch overzicht van Danckerts, zie: Terwen 1979, 120.

⁷ Uit 1639 stamt bovendien een opmeting van de plattegrond van het oude stadhuis die hier buiten beschouwing blijft. De opmeting van de omgeving van het stadhuis uit 1639 (Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Splitgerber, stadsgedeelten 636) wordt door Terwen overigens toegeschreven aan Hendrick Danckerts (Terwen 1979, 119). Uit 1643 komt een opmeting van de Dam en omgeving met daarin een ontwerp voor het stadhuis (Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, plaatsnummer IX-10-045). Uit 1648 komt een tekening van de Dam en omgeving met daarin een aanduiding van twee kavels t.b.v. het stadhuis (Stadsarchief Amsterdam, stadsgedeelten 635). Danckerts is waarschijnlijk verantwoordelijk voor (het origineel van) de opmeting uit 1648. De weergave van de omgeving van de Dam in deze tekening heeft grote overeenkomsten met die uit 1643. Dit is niet vanzelfsprekend. Tussen de opmetingen van Danckerts uit 1643 en 1639 zijn bijvoorbeeld grote verschillen te zien. Vermoedelijk is de hoofdopzet van de tekening van 1648 gekopieerd van die uit 1643 of zijn beide tekeningen gekopieerd van een gemeenschappelijk origineel.

⁸ Een uitzondering is wellicht de tekening uit 1648. In de resolutie van 8 april 1647 wordt gesproken van een verbreding van de Nieuwezijds Voorburgwal die in een tekening is vastgelegd met een zwarte streep. In de tekening uit 1648 is een dergelijke streep te zien. In deze tekening is duidelijk te lezen dat het om een kopie gaat. Wellicht stamt het origineel uit 1647.

⁹ Zie voor een overzicht: Ottenheym 1989, 114-127.

¹⁰ Hoewel het duidelijk is dat de vroegste tekeningen van het ontwerp van Van Campen uit 1648 stammen, blijft de vraag open wanneer met dit ontwerp werd begonnen. De vroedschap keurde de verbreding van de kavel goed op 18 juli 1648, maar met het heien werd al in januari begonnen, terwijl de uiteindelijke oriëntatie van het gebouw al in 1647 werd bepaald.

¹¹ Zie hieronder bij "De interpretatie van Boeken verklaard".

¹² Boeken 1919 (zie noot 4)

¹³ Vier hiervan geven een interpretatie van de resoluties. De eerste en de laatste tonen de oorspronkelijke en de uiteindelijk gebouwde situatie. Een van de kaartjes toont een suggestie voor de inpassing van een ontwerp van Philips Vingboons.

¹⁴ De lange zijdes hebben verschillende maten en er worden geen maten van de achterzijde van de kavel gegeven.

¹⁵ Op 5 maart 1642 wordt besloten dat de voorzijde van de kavel zal lopen van de hoek van de Kalverstraat in de richting van het Ellendige Kerkhof. Op 8 april 1647 wordt besloten de voorgevel van het stadhuis te draaien in de richting van het zuidtransept van de Nieuwe Kerk.

¹⁶ De verwarring komt door zijn tekening met het ontwerp van Vingboons, die geen reconstructie is van een resolutie. Zie: Boeken

1919, 13-17.

¹⁷ Op een andere plaats in zijn tekst suggereert Boeken dat er een richtenstrijd was in de vroedschap tussen leden die voor een groot, ambitieus project waren en leden die een bescheidener opzet wilden. Het ontwerp van Vingboons zou dan in opdracht van het eerste kamp gemaakt moeten zijn. Zie: Boeken 1919, 12.

¹⁸ De frontale positie aan de Dam moet immers worden opgegeven waardoor de relatie met de Waag en het Huis onder 't Zeil wordt verzwakt.

¹⁹ Boeken 1948 (zie noot 4)

²⁰ In zijn artikel zegt hij dat deze tekening hem "indertijd zoveel vraagpunten zou hebben kunnen ophelderen", maar Boeken verzuimt te vertellen welke dat zijn.

²¹ Met name in: Kuyper 1977, Terwen 1979, Vlaardingerbroek 2004.

²² Zie bijvoorbeeld: Stichting Koninklijk Paleis, *Het achtste wereldwonder, de bouw van het stadhuis, Nu het paleis op de dam*, Amsterdam 1982.

²³ Boeken 1919, 5.

²⁴ De afstand van Gasthuissteeg tot de erf scheiding in Danckerts' tekening bedraagt 223 voet De kavelbreedte die wordt genoemd in de resolutie van 28 januari 1640 is inclusief straten minimaal 200 en maximaal 210 voet. In de marge van de tekening staat een optelling van kavelbreedtes tot het huis "Botervat". De som hiervan bedraagt 189 voet.

²⁵ Boeken 1919, 27.

²⁶ "Doch, evenverre in 't ontwerpen der modellen bevonden zoude moogen worden daer toe meerder grondts, dan tot de voorschr. diepte ende breedte toe van noode te zijn, om de kaemers zael ende verrekken niet te bekrompen te maeken, ende 't werk zijn volle beslaghe te geven zullen ze 't zelve in den Raedt brengen om naerder daer op gedisponeert te worden"

²⁷ Anoniem gevelontwerp voor het Amsterdamse stadhuis, Musée des Arts Décoratifs, Parijs. Zie voor een behandeling van deze tekening, Ottenheym 1989.

²⁸ Boeken 1919, 9-10.

²⁹ Ibid., 11.

³⁰ Ibid., 28.

³¹ Ibid.

³² Er wordt weliswaar gesproken over straten ter weerszijden van het gebouw, maar er wordt niet gezegd dat dit bestaande straten moeten zijn, laat staan de Gasthuissteeg.

³³ Het verschil tussen de twee resoluties is de verkorting van de kavel op 10 december 1642. Hierdoor blijft er ruimte over aan de Nieuwezijds Voorburgwal of de Dam. Boeken ging er in zijn reconstructie van uit dat de extra ruimte aan Voorburgwal moest komen te liggen, waarschijnlijk om het verband met het Ellendige Kerkhof niet te verliezen. In mijn ogen is het kerkhof in de resolutie genoemd om een richting aan te duiden, niet om een fysiek verband met het kerkhof vast te leggen. Bij de vorm die volgt uit de resolutie uit december is het duidelijk dat de kavel in de richting van de Voorburgwal moest worden verschoven en dat de extra ruimte aan de Dam moest komen te liggen. De resoluties beschrijven in de eerste plaats een kavelvorm, geen gebouwomtrek. Wanneer de kavelmaten tot een onregelmatige vorm leiden is dat niet omdat een onregelmatig gebouw gewenst was, maar omdat de context niet regelmatig was. De schuine achterzijde van de kavel is dus bedoeld om aan te kun-

nen sluiten op de Voorburgwal. Blijkbaar moest de Dam worden vergroot. Deze gedachte wordt ondersteund door het voorplein in de tekening van Danckerts uit 1643 en de resolutie van 20 november 1645, waarin werd vastgelegd dat de kavel op 58 voet van de wal kwam. Ook dit betekende dat de voorkant van de kavel aan de Dam verder naar achter kwam te liggen.

³⁴ Boeken 1919, 27.

³⁵ Ibid., 29.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid., 28.

³⁸ Zie ook noot 31.

³⁹ Boeken 1919, 30.

⁴⁰ Tekening toe te schrijven aan Danckerts 1648, zie noot 6.

⁴¹ Boeken 1919, 19.

⁴² Terwen 1979, 112.

⁴³ Kuyper 1977, 74.

⁴⁴ Vlaardingerbroek 2004, 29. In hun vergelijking tussen de tekening van Danckerts en de uiteindelijke situatie maken Terwen, Kuyper en Vlaardingerbroek niet duidelijk of zij er van uitgaan dat het ontwerp uit 1643 model kan staan voor de wens van de vroedschap gedurende de hele periode van 1639 tot 1647.

⁴⁵ In tegenstelling tot de draaiing uit 1647, leidt de verbreding van het gebouw in 1648 juist wel tot een fundamenteel andere ruimtelijke opzet van de Dam. De heldere inpassing van het gebouw is verdwenen. De Nieuwe Kerk kan voor het brede stadhuis niet dezelfde ruimtelijke inpassing bieden als de Waag voor het smalle. Het nieuwe gebouw vormt ook geen ensemble meer met de Waag en het Huis onder 't Zeil: het domineert deze. Ook de vorm van het plein is ambigu geworden: vooral aan de oost- en noordzijde is er nu geen duidelijke ruimtelijke begrenzing meer. Wanneer men de gebouwde situatie als weinig geslaagd beoordeelt, dan ligt de werkelijke aantasting van de ruimtelijke kwaliteit niet in de draaiing, maar in de verbreding van het gebouw.

⁴⁶ Kuyper 1977, 74.

⁴⁷ Van deze tekening bestaan kopieën in het Stadsarchief Amsterdam en in de collectie van de TU Delft die wordt bewaard in het NAI in Rotterdam. Het origineel bevindt zich in de collectie Bodel Nijenhuis in de bibliotheek van de Universiteit Leiden (zie noot 6).

⁴⁸ Terwen 1979, 118.

⁴⁹ Vlaardingerbroek 2004, 25.

⁵⁰ Een opvallend detail is dat de gestippelde afbakening van het plangebied laat zien dat ook het kerkhof van de Nieuwe Kerk hier al deel van uitmaakte.

⁵¹ Terwen 1979, 112.

⁵² In de resoluties van 28 januari 1640, 5 maart 1642 en 10 december 1642 wordt gesproken over een kavel met begeleidende straten.

⁵³ Terwen 1979, 121.

⁵⁴ Boeken 1919, 28.

⁵⁵ Hier stoten we op een van de ongerijmdheden van de resoluties. De straat moet 4 voet worden verbreed, maar de breedte van de kavel wordt 7 voet kleiner. Per saldo worden kavel plus straat dus 3 voet smaller. Waarom er desondanks meer huizen moeten worden onteigend is onduidelijk.

Het Hof van Sint Jan te Utrecht: over het dichten van een gat

Pieter Jan Peene

Inleiding

De immuniteiten van de stad Utrecht werden eeuwenlang gekenmerkt door een besloten en ruimtelijk karakter. Na de reformatie in 1580 kwamen deze gebieden langzamerhand vrij voor bebouwing, waardoor relatief grote percelen binnen de stadsmuren werden bebouwd. Deze zogenaamde ‘inbreiding’, het verdichten van de stedelijke structuur, zou de bouwgeschiedenis in de eeuwen die volgden bepalen. In de recente geschiedenis is er op het voormalig gebied van een van de oudste immuniteiten, die van Sint Jan, een nieuw bouwproject gerealiseerd: het ‘Hof van Sint Jan’. Dit is niet zonder slag of stoot gegaan. Op de plek waar jarenlang een verwaarloosde parkeergarage voor overlast zorgde verrees een woon-/werkcomplex. Bewoners, gemeente, welstandscommissie en monumentenzorg kwamen hierover flink met elkaar in botsing. Wat is er van de discussies terug te zien in het eindresultaat? Wie heeft er aan het langste eind getrokken en was dit terecht? Omdat de historische onderbouwing in deze discussies een belangrijke rol heeft gespeeld wordt de ontwikkelingsgeschiedenis en de meer recente verkeerstechnische plangeschiedenis van het gebied geanalyseerd.

Historische ontwikkeling

De kapittelkerk van Sint Jan, het middelpunt van het oorspronkelijke Janskerk-hof, werd omstreeks 1050 ten noorden van de bisschoppelijke burcht gesticht.¹ Rondom deze kerk werd door Bernoldus, bisschop van Utrecht van 1027 tot 1054, aan het Utrechtse kapittel van Sint Jan een ruim terrein beschikbaar gesteld om hierop stichtingen te realiseren: de immuniteit. Deze naam geeft tekenend aan dat de kanunniken naast een bestuurlijk zelfstandig, ook een stedenbouwkundig afgesloten en geïsoleerd terrein tot de beschikking kregen. Waarschijnlijk werd de immuniteit oorspronkelijk begrensd door de huidige Wittevrouwenstraat, Voorstraat, Neude, Minrebroederstraat, Jansdam, Ambachtstraat en Keizerstraat. Een aanzienlijk gebied, dat onder druk van de later op gang komende stedelijke ontwikkeling waarschijnlijk aan west-, zuid- en oostzijde in vroeg stadium naar binnen is verlegd.² Het gebied ten noorden van de kerk werd ingedeeld in diepe claustrale erven, waarop, ongelijk terugliggend ten opzichte

van de rooilijn van het kerkhof, ‘claustrale huizen’ voor de kanunniken verrezen (afb. 1). Vermoedelijk in een later stadium kwamen er ook aan de zuidoostzijde claustrale erven bij, zij het in een minder regelmatige vorm. De inrichting van de noordelijke erven, waarop dit onderzoek zich concentreert, is als volgt voor te stellen: een groot dwarsgelegen woonhuis over (vrijwel) de volle breedte van het erf, amper aan rooilijnen gebonden. Om het huis een tuin of boomgaard en vaak lagen de bijgebouwen, waaronder stallen en koetshuizen, aan de Voorstraat. R. Blijstra beschrijft deze serene situatie: “Want achter de muren, die het plein omsloten, lagen grote, aan het kapittel behorende percelen grond: vooraan met moestuinen met wat sierplanten, achter boomgaarden met stallen en schuren voor paarden en vee, ware boerenerven. En midden op die erven stonden oude huizen, van het Kerkhof alleen bereikbaar langs smalle paden tussen de tuinmuren”.³ Nadat in de veertiende eeuw de Drift over het terrein werd gegraven verrezen daar huizen die op ‘stedelijker’ wijze langs deze verlenging van de Nieuwegracht gerangschikt waren.⁴ Dit gebied hoorde wel bij de immuniteit, maar het bestuur was aan de stad afgedragen, waardoor het mogelijk werd voor niet-geestelijken om zich er te vestigen.⁵ Het werd een trekpleister voor de aristocratie. Na de reformatie bleef de immu-

Afb. 1. Utrecht, Janskerkhof vanuit het westen, omstreeks 1570 (detail tekening, atlas *Civitates Orbis Terrarum*, Het Utrechts Archief - HUA)

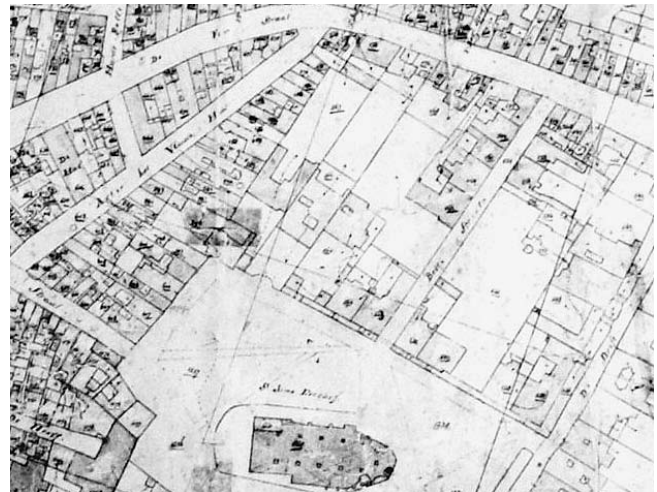
Afb. 2. Utrecht, situatie ten noorden van het Janskerkhof met claustrale erven, genummerd I-VI, gebaseerd op de kadastrale kaart uit 1832 (detail tekening, concept-nota gemeente Utrecht, bureau Monumenten, 1979)

niteit bestaan, maar pas tijdens de Franse overheersing kwam het in 1811 tot daadwerkelijke opheffing.

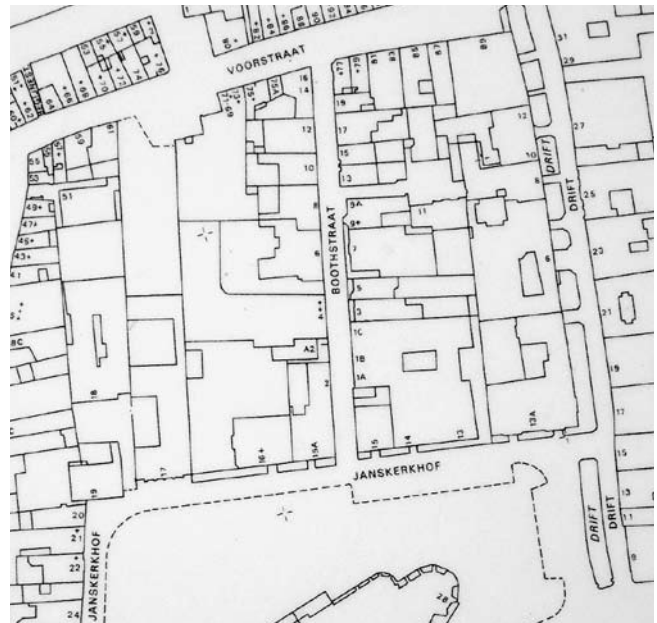
Aanvankelijk was de behoefte om immunitetsmuren en –poorten af te breken natuurlijk groot. Een begrijpelijke reactie van de burgerij, omdat deze obstakels een steeds grotere belemmering vormden voor het verkeer. Toch was het tempo, waarin de veranderingen zich voltrokken, niet evenredig: het was kostbaar en invloedrijke geestelijken konden zaken lang rekken, omdat zij na de reformatie eigenaar bleven.⁶

Een langzamerhand groeiende verbondenheid met de stad, ook in stedenbouwkundige zin, viel het Janskerkhof ten deel. In de zeventiende eeuw werd de bevordering van het kerkhof tot plein met name gestimuleerd door de aanleg van de Boothstraat in 1658. Toenmalig burgemeester Booth, woonachtig in het nog bestaande claustrale pand Boothstraat 6, stond samen met zijn buurman een deel van zijn erf af. Het Janskerkhof werd met de Voorstraat verbonden en een belangrijke ontsluiting was een feit. De vrijgekomen grond langs deze straat werd spoedig met moderne herenhuisen bebouwd.⁷ Daarnaast verrezen direct aan het Janskerkhof deftige villa's op vierkante grondslag in één rooilijn (afb. 2). Met de bebouwing langs de gebogen rooilijn van de Voorstraat werden de claustrale erven grotendeels ingekapseld, maar de oude huizen en tuinen bleven zelfstandig voortbestaan.⁸

De hoofdkenmerken van dit deel van de stad zijn in de achttiende en negentiende eeuw niet veranderd. Zo is op het kadastrale plan van 1832 te zien dat nog zeker de helft van de oppervlakte rondom de claustrale huizen door tuinen werd ingenomen (afb. 3). Wel zijn enkele claustrale huizen verdwenen en is er eind negentiende eeuw meer op het binnenterrein gebouwd, zoals de school op Janskerkhof 17 uit 1889. In 1929 werden de overgebleven tuinen vóór en naast Boothstraat 6 met garages volgebouwd.⁹ Begin jaren dertig nam de familie Maas dit garagebedrijf over en veranderde de naam in Auto Centrale Utrecht (ACU). In de vijftiger en zes-

Afb. 3. Utrecht, noordzijde Janskerkhof in 1832 (detail kadastraal plan, HUA)

Afb. 4. Utrecht, noordzijde Janskerkhof, het 'gat' in de Voorstraat is zichtbaar (detail tekening HUA, 1 januari 1972)

tiger jaren liet eigenaar Rob Maas zelfs het karakteristieke pand Voorstraat 65 slopen om dit te vervangen door een populair parkeer- en tankterrein, waardoor een aanzienlijk gat in het straatbeeld ontstond (afb. 4). Deze karakteromslag van het noordelijk Janskerkhof in de twintigste eeuw is de start geweest van een omvangrijk planvormingsproces voor geschikte herbestemming.

Planvorming twintigste eeuw

Omdat delen van de immunitetsstructuren tot in de twintigste eeuw behouden zijn gebleven waren de problemen voor het opkomende (auto-)verkeer aanzienlijk. Aangezien de stad

zich met name aan west- en oostkant uitbreidde, diende er een forse auto-ontsluiting dóór het centrum gerealiseerd te worden. Tot in de twintiger jaren bepaalde de elektrische en paardentram het nauwe straatbeeld. Zo vermeldt A. van Hulzen: “In 1916 werd geschreven, dat de Potterstraat ‘een der drukste en engste binnenstadsstraten’ was; de trottoirs waren zo smal, dat de voetgangers er ternauwernood konden lopen. Het zogenaamd gestrengeld spoor was zo gelegd, dat de rails elkaar bijna geheel overlaptten. Daarom moest een tram bij het begin van de straat wachten, als er een tram uit de andere richting kwam aanrijden”.¹⁰

In 1920 en 1924 presenteerden L.N. Holsboer en H.P. Berlage het omvangrijke stadsuitbreidingsprogram, waarin het oude centrum centraal werd gesitueerd. Het voorzag in diverse doorbraken en verbredingen in de binnenstad. Hoeveel en in welke samenhang bleef jarenlang een probleem en veel plannen werden door geldgebrek niet uitgevoerd.

In de jaren vijftig werd in een structuurplan (1954) op verdere toename van inwoners en autoverkeer geanticipeerd door eveneens een groot aantal doorbraken in de binnenstad voor te stellen. Wethouder Derks meende dat “er onherroepelijk bepaalde doorbraken moeten komen” en “waar monumenten kunnen worden ontzien, zullen zij worden ontzien”. Deze visie, met haar wortels in het begin van de twintigste eeuw, zou tot de jaren zeventig bepalend blijven voor het gemeentelijk beleid.¹¹

In 1959 en 1962 worden respectievelijk de plannen van verkeersdeskundige M.E. Feuchtinger en stedenbouwkundige J.A. Kuiper gepresenteerd en door de gemeenteraad aangenomen. Feuchtinger stelde voor de verkeersafwikkeling over de te dempen singels te laten verlopen en in de binnenstad een gereduceerd aantal doorbraken te forceren. Kuiper gaf in zijn uitgewerkte ‘Basisplan voor de binnenstad’ (1966) het autoverkeer de ruimte door alleen de westelijke en noordelijke singels te dempen en omvangrijke doorbraken en straatverbredingen in de binnenstad voor te stellen. Kuiper voerde in dit plan de oost-westverbindingen voor het verkeer ingrijpen-

der door dan voorheen door Berlage en Holsboer was voorgesteld. Alleen al in de noordelijke binnenstad, onder andere op het garageterrein van Maas, plande Kuiper zeven afzonderlijke parkeergarages (afb. 5).

Ten gevolge van de monumentenwet van 1961 kon door critici van de Utrechtse plannen, waaronder het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM), een ander beleid worden afgedwongen. Door het opstellen van de Rijksmonumentenlijst voor de gemeente Utrecht in 1964 liepen veel verbredingen aanzienlijke vertraging op.¹² Hierdoor vond een herbezinning plaats die uitmondde in de nota ‘Kernbeeld’ (1970). Het markeerde een omslagpunt in het denken over de binnenstad.

Grote nadruk kwam te liggen op het vergroten van de woon-gelegenheid en het behouden van de historische structuren en bebouwing. Het ‘Structuurplan voor de Binnenstad’ (1978) ging definitief uit van de stelling dat met de inmiddels gerealiseerde tangent de bestaande structuur de afwikkeling van het verkeer moest bepalen.¹³

Het verkeer in de oude stad zou een punt op menige raadsvergadering blijven, maar de oprechte angst dat Utrecht het zonder structurele ingreep niet zou redden leek verdwenen. Nota bene: thans wordt Utrecht gekenmerkt door een gedeeltelijk autoluwe binnenstad en wordt het aanvankelijke compromis van de deels uitgevoerde singeldemping in de komende jaren naar verwachting teruggedraaid.

Chronologische ontwikkeling Hof van Sint Jan

Ter wille van een duidelijk overzicht wordt de totstandkoming van de huidige bebouwing hier chronologisch en sec beschreven. Een viertal archieven is hiervoor geraadpleegd: het archief van de gemeente Utrecht (HUA), de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE, voormalig RDMZ/RACM), het Utrechts Documentatie Systeem (UDS) en van het architectenbureau Buro 5 te Maastricht.

In 1967 werd het garagecomplex van Bob Maas definitief gesloten, maar het duurde tot 1976 voordat de onderhandelingen tussen Maas en de gemeente Utrecht van de grond kwamen. In hetzelfde jaar werden de panden Voorstraat 69 en 71 gekraakt, Boothstraat 8 werd sinds 1972 reeds door krakers bewoond.¹⁴

In 1979 presenteerde de gemeente een conceptnota *Stedenbouwkundige voorwaarden voor ontwikkelingen in het gebied gelegen in het gebied tussen Voorstraat, Drift, Janskerkhof en Jansveld*, waarin onder andere de volgende randvoorwaarden stonden beschreven: “het binnenterrein tussen de Voorstraat en het Janskerkhof moet een rustig, besloten karakter hebben; op het binnenterrein moet woonbebouwing voorzien van een kap gerealiseerd worden met een goothoogte van 8,5 meter; het niet-bebouwde gedeelte van het binnenterrein moet ingericht worden als privétuin voor de woningen en openbaar groen voor de voetganger, die van de Boothstraat naar de Voorstraat en visa versa door het binnenterrein zal kunnen wandelen”.¹⁵ De eisen voor het gebied werden in december 1981 in een vergadering van de gemeentelijke monumenten-

Afb. 5. Utrecht, Janskerkhof; parkeergarage is in donkere kleur aangegeven (detail tekening, tweede rapport ir. J.A. Kuiper, 1966, HUA)

commissie (in het vervolg: welstandscommissie) nader omschreven: “De immuniteit van Sint Jan is in belangrijke mate nog aanwezig. Het betreft een zeer belangrijk deel van het beschermd stadsgezicht. Aan een bouwplan moeten hoge eisen worden gesteld. (...) Bebouwing in ‘neo-claustrale’ vorm is denkbaar”.¹⁶ Dat de welstandscommissie hier ernst mee maakte bleek in februari 1982, toen de commissie stellig liet weten de bouw van een parkeergarage “volstrekt onaanvaardbaar” te vinden.¹⁷ Uiteindelijk werd in 1985 door de directeur Dienst Ruimtelijke Ordening geadviseerd géén parkeergarage te bouwen. Als redenen werden het geringe maatschappelijke draagvlak en de “zich wijzigende economische situatie” aangevoerd.¹⁸

Ondertussen was Maas niet stil blijven zitten en presenteerde in 1989 zijn eigen plan voor een nieuwe parkeergarage in het gat aan de Voorstraat. Plaats voor 150 auto's en omringd door bomen. Het gat moest de ‘groene long’ van de stad worden. Kort daarop vroeg Maas vergunning aan. Omdat de gemeente niet meer op een parkeergarage aanstuurde, liepen de onderhandelingen volledig vast en startte de gemeente in april 1990 een onteigeningsprocedure.¹⁹ Omdat de procedure jaren in beslag nam en er op het terrein verschillende incidenten plaatsvonden, werd in 1993 het gebied afgesloten in het belang van de openbare orde.²⁰ Een voorlopig einde kwam in zicht toen eigenaar Maas het terrein in 1994 te koop zette.²¹ Op 8 december van datzelfde jaar werd het stadsvernieuwingsplan NOS aangenomen in de gemeenteraad. In dit plan, tevens goedgekeurd door Gedeputeerde Staten, werd het wenselijk geacht de parkeerbestemming voor het binnenterrein te wijzigen in de bestemming tuin.²² “Als het aan het college ligt”, zo vermeldde het *Utrechts Nieuwsblad*, “wordt het plan voor een jeugdhotel van de vereniging Voorstaete uitgevoerd. Probleem is dat de gemeente geen eigenaar van de grond is”.²³ Dat werden namelijk in 1995 projectontwikkelaar Interheem bv uit Utrecht en aannemer Geelenbouw bv uit Vleuten. Plannen voor het stedenbouwkundig concept, met inbegrip van de eisen van gemeente en vereniging Voorstaete, werden door Lucas Architecten ontwikkeld. In oktober werden deze plannen echter resoluut afgewezen door de welstandscommissie: “De commissieleden betreuren het ten eerste dat zij dit plan in een zo vergevorderd stadium pas voor ogen krijgen. Het architectonische vocabulaire is weinig samenhangend, de plek verdraagt de schaal niet”.²⁴ Tot vijfmaal toe werd in 1996 eenzelfde parcours door verschillende architecten en commissieleden afgelegd: de ontwerpen met grote bouwmassa's en semi-openbare ruimtes werden alle afgewezen.²⁵ Secretaris J. Koning van de welstandscommissie is eind 1996 toch optimistisch: “We hebben langdurig overleg gevoerd over hoe de verschillende woonblokjes op het terrein gepositioneerd zouden moeten worden. Dat moest namelijk overeenkomen met de historische lijnen van dat gebied. De commissie vindt dat ze daar met de nieuwe architect [Groep 5 van der Ven] op hoofdlijnen is uitgekomen. (...) Wij willen er als commissie uitkomen maar stellen wel eisen, want het is een belangrijke plek en het gaat er wel voor de komende 100 jaar staan. Ik vind niet dat we te streng zijn”.²⁶ Voorjaar 1997 werd, in

Afb. 6. Utrecht, Hof van Sint Jan (maquette, Buro 5, 2002)

afwachting van goedkeuring, alvast met de sloop van het oude garagecomplex begonnen.

April 1997 berichtte *Stadsplan*, een informatieblad van de gemeente voor burgers, dat de verkoop van woningen, appartementen en winkelruimte in augustus 1997 zou starten.²⁷ Een nieuwe ontwerpend architect, Buro 5 te Maastricht, kreeg de kans een acceptabel plan te maken. Aanvankelijk is de welstandscommissie kritisch over het nieuwe plan: “Er is in het gehele voorstel te weinig samenhang en architectonisch bindmiddel. De commissie is niet overtuigd door de uitwerking van het concept van de toren. Te hoog en nadrukkelijk”.²⁸ Op 10 juni, nog geen twee maanden later, ging de welstandscommissie akkoord met het nieuwe voorstel van Buro 5 (bevestiging op 28 oktober 1997).²⁹ De centraal gelegen toren kreeg één woonlaag minder en de woningen aan Booth- en Voorstraat werden hoger gemaakt om meer aansluiting bij de woontoren te vinden.

Direct na de start van een artikel 19-procedure in juni 1997 zijn er drie bezwaarschriften bij het college binnengekomen. Het Willem Pompe Instituut voor Strafrechtswetenschappen (Universiteit Utrecht), Vereniging Hendrick de Keyser en ontwerp bureau WRIK te Utrecht maakten bezwaar tegen de hoogte en situering van het gehele project, in het bijzonder de 22 meter hoge toren. Ook zou het plan in strijd zijn met artikel tien, elf en twaalf van het geldende bestemmingsplan. De gemeente bestreed in een brief aan de gemeentelijk commissie voor Ruimtelijke Ordening en Wonen (ROW) de bezwaren: “het ‘gat Voorstraat’ valt niet onder de herziening van het stadsvernieuwingsplan Noordelijke Oude Stad (NOS), de

woontoren wordt aan het zicht onttrokken en de welstandscommissie heeft in haar goedkeurend besluit rekening gehouden met het beschermd stadsgezicht". De commissie ROW ging akkoord met deze plannen: "Laaiend enthousiast was de commissie niet over de woontoren. Een maquette had de leden ervan overtuigd dat het met de hoogte wel meeviel en zij oordeelden dan ook dat er van een aantasting van het stadsgezicht geen sprake zal zijn".³⁰ De in dit citaat bedoelde maquette is in afb. 6 zichtbaar.

Op 22 oktober 1997 zond de provincie Utrecht het bouwplan naar de toenmalige RDMZ. Van de gemeente Utrecht had de RDMZ daarvoor nog niets ontvangen. Een intern memorandum vermeldt het volgende: "Het is geen goed idee om dit plan er door middel van de artikel 19-procedure doorheen te drukken. Ook in de eerste partiële herziening van het bestemmingplan NOS (hier behandeld medio juli) wordt de woontoren niet vermeld, maar heeft het betreffende terrein een groene invulling. (...) Het is te prefereren om het binnengebied toch als stadspark in te richten, met mogelijkheden voor afsluitbaarheid in de avonduren".³¹ De ontwikkelaar telde ondertussen ruim 700 aspirantkopers voor 38 appartementen.³²

De RDMZ stelde dientengevolge op 4 november een negatief advies op voor de gemeente en maakte bezwaar bij de provincie Utrecht tegen het afgeven van een verklaring van geen bezwaar. "De ingreep is zodanig (hoogte bebouwing en verstoren tuinen) dat het in de rede ligt hierover vooraf overleg te voeren met de Rijksdienst voor de monumentenzorg. Bij een bestemmingsplan-wijziging met betrekking tot een beschermd stads- of dorpsgezicht gebeurt dit immers ook (art. 10 BRO). (...) Mijn voornaamste bezwaar tegen dit plan is de hoogte van de toren: 22 meter. In dit gebied valt dit volkomen uit de toon".³³ Twee dagen later werd het ontwerp 'eerste partiële herziening' van het stadsvernieuwingsplan NOS door de gemeenteraad vastgesteld. Enkel de bestemming van de zogenaamde ACU-panden werd veranderd.

Op 10 november 1997 vond er een overleg plaats tussen vertegenwoordigers van gemeente, provincie en Rijksdienst. De gemeente bood ambtelijke excuses aan voor de gevolgte procedure, lichtte het plan toe en beloofde betere communicatie. De gemeente stuurde vervolgens op 8 januari een brief naar de provincie met de nadere stedenbouwkundige onderbouwing: "De keuze van de bestemmingsregeling kent een lange voor geschiedenis en vindt haar grondslag in het voorkomen van ongewenste ontwikkelingen en van het maximaal financieel uitbaten van de locatie. (...) Een evenwichtig plan kon slechts tot stand komen bij de gratie van welwillendheid van alle, bij de inhoud, betrokken partijen. Dit betekent dat géén plaats was voor vooringenomen standpunten en dat iedereen zich kon neerleggen bij gezamenlijke uitgangspunten".³⁴ In haar reactie op deze rapportage adviseerde de RDMZ ten tweede male negatief. Naast kritiek op de methodologie van de stedenbouwkundige visie werd de verwijzing naar het claustrale huis als onjuiste argumentatie voor het woonblok van zeven verdiepingen gezien.³⁵

De gemeente berichtte de provincie op haar beurt het onge-

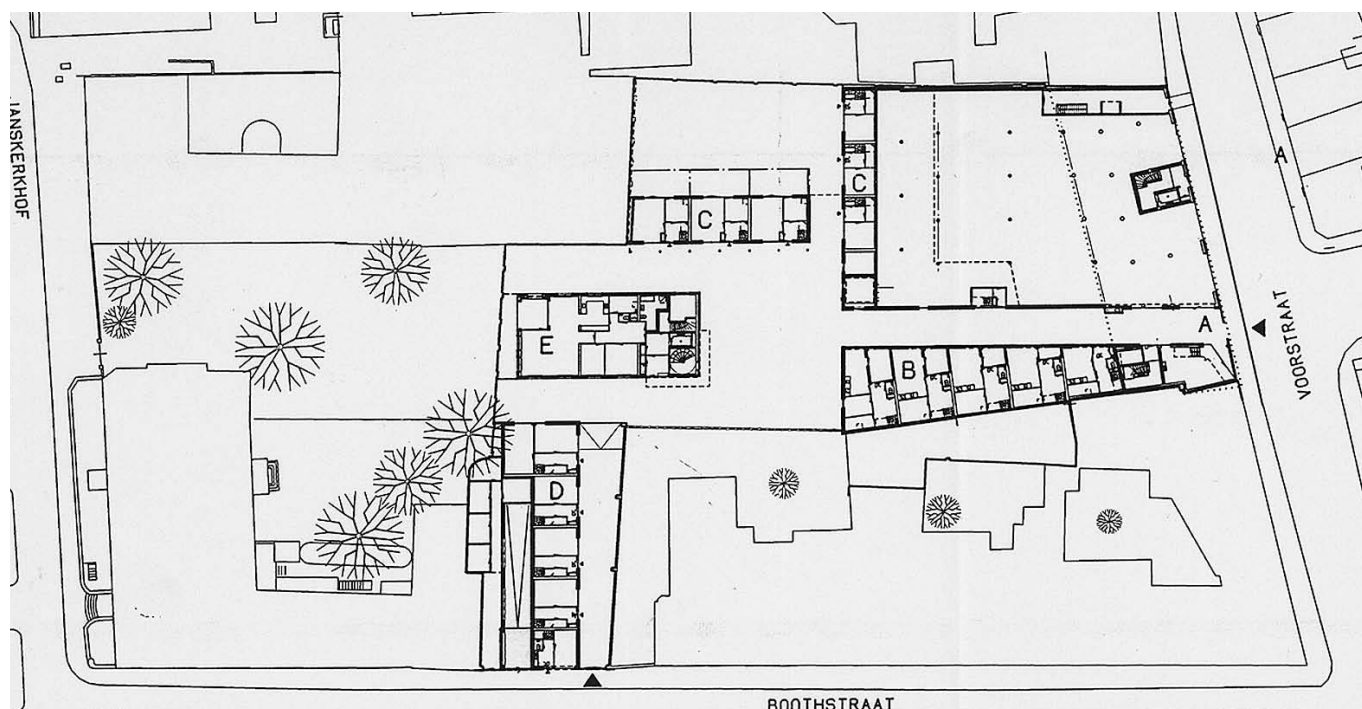
noegen over deze stellingname: "De mening van RDMZ delen wij niet. Het was een tijdrovend en intensief proces. De diverse bij het planproces betrokken partijen zijn steeds bereid geweest keuzes te accepteren bij de afweging van diverse aspecten van het plan. Het bereiken van een maximale kwaliteit en een (financieel) haalbaar plan hebben bij deze afwegingen steeds op de voorgrond gestaan".³⁶ De RDMZ betwijfelde echter of de uiteindelijke planuitkomst überhaupt wel kwalitatieve aansluiting vond bij de historische onderbouwing die het plan moest legitimeren.³⁷ De Inspectie van de Ruimtelijk Ordening was het hiermee eens en adviseerde de provincie de gevraagde verklaring van geen bezwaar niet af te geven.³⁸

Deze patstelling leidde uiteindelijk tot een groot overleg tussen gemeente, provincie, RDMZ en de Inspectie voor de Ruimtelijke Ordening op 21 april 1998. De RDMZ bracht als belangrijkste inhoudelijke bezwaren de te grote torenmassa en de invulling van het gat aan de Boothstraat naar voren: "De toren moet meer in het groen, zodat het 'in beginsel niet bezwaarlijke hoogte-accent' lager en uitgestrekter kan".³⁹ De architect bracht hier tegenin dat met het hogere volume niet naar de typologie van het claustrale huis werd verwezen, maar dat er een vierde nieuwe historische laag werd aangebracht. Matthijs de Boer van de welstandscommissie reageerde hierop door aan te geven dat er met een hoger volume 'compacter' gebouwd kan worden en zo schaars groen in de binnenstad behouden blijft.⁴⁰ De architect moest de twee belangrijkste eisen van de RDMZ, een duidelijke voorgevel aan de Boothstraat en een minder plompe toren (afb. 7), verwerken in zijn plannen. Dit eerste grote overleg werd gevolgd door een tweede, waarin werd afgesproken dat het vernieuwde plan doorgang kon vinden.⁴¹ De aanvankelijke bollingen en horizontale belijningen in het torenontwerp werden definitief als controversieel twistpunt losgelaten.

Het bouwplan werd opgedeeld in twee delen. Voor de bouwblokken D en E (toren en woningen aan de Boothstraat) kon

Afb. 7. Utrecht, Hof van Sint Jan (detail tekening woontoren, met uitbouw aan beide zijden, vanaf Janskerkhof gezien, Buro 5, 1997)

Afb. 8. Utrecht, Hof van Sint Jan (detail tekening totaalontwerp, met blokaanduiding, Buro 5, 2002)

Afb. 9. Utrecht, Hof van Sint Jan, nieuwe bebouwing Voorstraat (foto auteur, 2008)

er zo een nieuwe bouwaanvraag, inclusief nieuwe artikel 19-procedure, worden aangevraagd (afb. 8). De verklaring van geen bezwaar werd voor de overige bouwblokken A, B, en C door de RDMZ en de provincie op respectievelijk 6 en 11 augustus afgegeven. Op 17 augustus 1998 werd de bouwvergunning verleend. De indieners van de aanvankelijke bezwaarschriften kregen bericht over de vorderingen: “Nu besloten is dat voor de woontoren en het woongebouw aan de Boothstraat een nieuwe procedure zal worden opgestart, behoeven de bedenkingen die hierop betrekking hebben niet verder behandeld te worden”.⁴²

De welstandscommissie ging op 1 september “om formele gronden node akkoord met de aanpassingen”. Nadrukkelijk tekende de commissie aan dat het ontwerp op onderdelen, met name de toren, de indruk wekte als ware dit bedoeld voor een buitenwijk in plaats van voor een binnenstad.⁴³ Het nieuwe bouwplan voor de bouwblokken D en E heeft vervolgens van 9 september tot en met 23 september 1998 ter inzage gelegen. In deze periode werden geen nieuwe bedenkingen ingediend. Op 26 september liet adjunct-directeur D. Bramer van Interheem het volgende door het *Utrechts Nieuwsblad* optekenen: “Het is heel erg vervelend. We hadden voor ons gevoel met iedereen gepraat en toen kwam Rijksmonumenten ineens nog met opmerkingen. Dat kon nog wel volgens de beruchte ‘kleine lettertjes’ maar we hadden het niet verwacht. Anders waren

we nooit zo vroeg met de verkoop begonnen. Dit is natuurlijk niet goed voor onze naam”.⁴⁴

Nadat in december 1998 de resterende verklaringen van geen bezwaar door RDMZ en provincie (respectievelijk 1 en 2 december) voor de bouwblokken D en E zijn afgegeven is het ambtelijk proces tot een einde gekomen. Het gehele project is uiteindelijk in 2000 afgerond en opgeleverd. Elf appartementen en diverse winkels op de begane grond aan de Voorstraat (afb. 9), zeven appartementen in een woontoren op het binnenterrein en zestien eengezinshuizen, rondom dit terrein. Voor de bewoners is ondergronds een parkeergarage gebouwd (afb. 10).

Het ACU-krakers-complex aan de Voorstraat en het low-budget hotel Strowis aan de Boothstraat (verenigd in de vereniging Voorstaete) kochten met steun van de gemeente en Interheem de betreffende panden en werden meegenomen in de totale ontwikkeling.⁴⁵

Parkeergarage

De geschiedenis van de bouw van een parkeergarage in het ‘gat Voorstraat’ vindt haar oorsprong in de behandelde planvorming vanaf midden twintigste eeuw. Waar Kuiper in 1966 nog een aanzienlijke parkeergarage had gedacht, is de beschreven concept-nota van de gemeente in 1979 beduidend milder te noemen. Het binnenterrein moest een rustig en besloten karakter krijgen. Kort hierna veranderde het standpunt van de politiek. Het *Utrechts Nieuwsblad* berichtte drie-maal (april 1981, oktober 1983, juni 1985) dat er concrete plannen bij de gemeente bestonden om een parkeergarage op het terrein te bouwen. Het beleid was de binnenstad, met name Neude en Janskerkhof, autovrij te maken en een grote parkeergarage dicht bij die binnenstad was daarvoor noodzakelijk. Tot 1985 bleven het college en de raad grotendeels vóór de bouw van een parkeergarage. Als in september 1985 de Dienst Ruimtelijke Ordening tegen is keert het tij. In 1986 is er een meerderheid in de gemeenteraad tegen en in de jaren daarna wordt er enkel nog gesproken over een ondergrondse parkeergarage voor de bewoners van het gebied. Toen in 1989 eigenaar Rob Maas zélf met het voorstel kwam om een parkeergarage te maken, wees de gemeente dit af. Omdat Maas het terrein jarenlang wél als parkeerterrein verhuurde, was het niet goed mogelijk om te onteigenen met als basis een bouwplan voor een parkeergarage. Dat kon alleen met een plan dat zou leiden tot een van de bestaande bestemming afwijkend gebruik.⁴⁶

Op 11 april 1990 berichtte het *Utrechts Nieuwsblad* voor de laatste maal dat de gemeente een garage wilde bouwen, maar op 12 oktober 1993 liet de gemeente weten hiervan af te zien, omdat het terrein te diep in de stad lag. In de parkeernota van de nieuwe raad (24 februari 1994) werd voor het ‘gat Voorstraat’ alleen nog parkeren voor belanghebbenden vermeld en werden de grote garages aan de randen van de stad gesitueerd.⁴⁷ Dat de plannen voor een parkeergarage tot in de jaren negentig de discussies konden bepalen toont aan dat de gemeente hier geen eenduidig beleid in heeft gevoerd.

Afb. 10. Utrecht, Hof van Sint Jan, nieuwe bebouwing Boothstraat met garage-inrit (foto Buro 5, 2002)

Bestemmingsplan

E.M. Kylstra en A.M. Blom zijn bereid gevonden nadere toelichting te geven op dit grotendeels ambtelijk proces. De heer Kylstra is werkzaam bij de gemeente Utrecht en is betrokken geweest bij het project vanuit de afdeling cultuurhistorie. Mevrouw Blom werkt bij de RCE en is vanuit die rol intensief betrokken geweest bij de besluitvorming.

De Utrechtse binnenstad kreeg op 3 december 1975 de status van beschermd stadsgezicht. Vernieuwing in deze gebieden zou selectief plaats moeten vinden en om dat doel te bereiken stelde de monumentenwet uit 1988 de eis aan de gemeente om voor de aangewezen gebieden beschermende bestemmingsplannen op te stellen. Daarmee werd de structuur (patroon van straten, pleinen, waterlopen), bouwvolumes (rooilijnen, kaphoogtes) en in hoofdlijnen de inrichting van de openbare ruimte (parken, groenzones, wegprofiel, trottoirs) vastgelegd.⁴⁸ Het stadsvernieuwingsplan Noordelijke Oude Stad (NOS) werd vastgesteld op 8 december 1994 en hierin werden de bepalingen geregeld voor de ontwikkeling van het Janskerkhof. Kylstra is hier nooit tevreden over geweest. Het plan NOS zou in een 'vloek en een zucht', mét medewerking van de RDMZ, zijn opgesteld en slordigheden bevatten. Utrecht liep achter met het vernieuwen van de bestemmingsplannen en in dit plan zou dan ook de nodige haast terug te lezen zijn. Toch heeft dit stadsvernieuwingsplan, dat juridisch gelijk wordt gesteld aan een bestemmingsplan, de discussie rondom het 'gat' danig bepaald, aangezien de plannen op een aantal punten afweken van de bestemming.⁴⁹

In het stadsvernieuwingsplan NOS worden in artikel tien en elf bepaalde bouwhoogtes (maximaal drie bouwlagen) vastgesteld. De bouwplannen waren hoger dan deze gestelde normen, met name de hoogte van de centrale woontoren. Daarnaast stelde artikel twaalf dat het gebied uitsluitend de bestemming 'tuinen' zou mogen krijgen en eventuele parkeerplaatsen ondergronds verwerkt dienden te worden. Omdat bij een afwijking van het bestemmingsplan de gemeente verplicht is om een verklaring van geen bezwaar bij RDMZ en provincie te ontvangen, werden deze instanties pas na twee jaar ontwikkelen, bij het proces betrokken. Volgens Blom veel te laat. In de verschillende bezwaarschriften en in de bezwaren van RDMZ, provincie en de inspectie heeft deze afwijking van het bestemmingsplan een grote rol gespeeld.

Kylstra meent dat deze bestemming niet realistisch was en er derhalve terecht een artikel 19-procedure is gevolgd. In alle discussies tussen de ambtenaren is dit een heikel punt geweest. De gemeente heeft in overleg met de projectontwikkelaar en de welstandscommissie gekozen voor een oplossing die in strijd was met het geldende bestemmingsplan, maar financieel wel haalbaar was. Omdat hier in zekere zin de praktijk (gemeente) en de theorie (toetsende instanties) elkaar niet konden vinden, waren er twee grote overleggen nodig om de benodigde verklaringen van RDMZ en provincie te ontvangen. In deze overleggen heeft de RDMZ, zo meent Blom, op een zo goed mogelijk compromis aangestuurd, want

bestemmingen als tuin, stadspark of de plannen uit 1979 zouden in dat stadium onbespreekbaar zijn geweest. Er waren zelfs al woningen verkocht door Interheem. De verbazing van Interheem's adjunct-directeur over een tegengeluid door de RDMZ kan Blom dan ook niet begrijpen. Het probleem lag volgens haar in het feit dat de gemeente eigenlijk geen ruimte voor onderhandeling bezat. De laatste zinnen uit de uitnodiging voor het eerste overleg maakten dat reeds duidelijk: "Doel van het gesprek zal vooral gericht moeten zijn op het bereiken van een gezamenlijk resultaat, op basis waarvan de afgifte voor een verklaring van geen bezwaar alsnog kan worden bewerkstelligd".

Het project dreigde vast te lopen en daarom werd de aanvraag gesplitst. Omdat de voornaamste bezwaren na het eerste overleg betrekking hadden op de woontoren en het gedeelte aan de Boothstraat (blok D en E) werd voor deze twee bouwblokken een nieuwe procedure gestart, zodat de bouw aan de Voorstraat kon beginnen. Een splitsing die overigens door de gemeenteraad al in 1986 wenselijk werd geacht.⁵⁰ De bezwaarschriften die zich met name op deze woontoren richtten, werden ruim een jaar later ongegrond verklaard. De nieuwe plannen voor blok D en E hebben ter inzage gelegen en zijn zonder bezwaren overgenomen. Waarom bezwaren uitbleven is niet duidelijk.

Historische onderbouwing

De verantwoording van het plan op basis van de geschiedenis blijkt omstreden. Als de historische ontwikkeling centraal wordt gesteld valt er veel te zeggen voor een rustieke en tuinachtige invulling van het terrein. Van het begrip 'tuin' is in het uiteindelijke plan weinig sprake (afb. 11). Het aantal open

Afb. 11. Utrecht, Hof van Sint Jan, woontoren vanuit het noorden (foto Buro 5, 2002)

Afb. 12. Utrecht, Hof van Sint Jan, woontoren vanuit de Boothstraat, rechts op de voorgrond de zijgevel van het huis Boothstraat 6 (foto auteur, 2008)

ruimten in het gebied is sinds de reformatie geslonken, maar tot in de negentiende eeuw nog opmerkelijk groot.

De 'claustrale' middeleeuwse huis- en tuinstructuur houdt als historische basis voor het uiteindelijke bouwplan moeilijk stand. De bebouwing in het centrum van het terrein, de woontoren, valt bezwaarlijk te rijmen met het naastgelegen claustrale huis Boothstraat 6 (afb. 12). Slechts de noord-zuid oriëntatie en het langgerekte perceel lijken vervormde echo's uit het verleden. De website van Buro 5 vermeldt: "Het woontorentje dringt zich niet op aan het straatbeeld. Het verheft de totale uitstraling boven het karakter van een besloten, introvert hofje". Dat het 'woontorentje' zich niet opdringt, is overigens nergens in een zichtlijnenstudie terug te vinden. Daarnaast is de welstandscommissie lang niet altijd eenduidig geweest in haar oordeel over het bouwvolume en moest zelfs "node akkoord gaan om formele gronden".

Blom zegt hierover het volgende: "Frans Kipp [bouwhistoricus bij de gemeente Utrecht] heeft mede naar aanleiding van de bebouwing van een groot terrein aan de Mariaplaats door Bob van Reeth het claustrale huis op de politieke agenda gezet. Dit is een belangrijk geschilpunt geweest in de onderhandelingen over het Janskerkhof. De monumentenzorg benadrukte juist dat de ontwikkeling ná de 'claustrale' tijd, namelijk veel groen op grote binnenplaatsen, door de visie van de gemeente volledig ondersneeuwde. Alsof het gebied zich nooit verder ontwikkeld heeft. De accent-verschuiving binnen

de plannen van de gemeente van 'gesloten blok met tuinen' naar 'claustrale structuur' vond de monumentenzorg hoogst merkwaardig".

Kylstra onderkent het probleem van de legitimatie achteraf: "In dit project is de historische onderlegger min of meer ondergeschikt geweest aan de financiële haalbaarheid van wat voor plan dan ook. Ook de architect heeft de historische onderbouwing nooit als basis voor de plannen gebruikt. Op de Mariaplaats was er een andere situatie doordat de eigenaar falliet ging. Daardoor kon de gemeente zélf verschillende ontwikkelaars toetsen. Op het Janskerkhof was er een eigenaar die niets om kwaliteit gaf, maar meer dacht aan de kwantiteit van de inhoud van zijn portemonnee. Ontwikkelaar Interheem, die het gebied van de eigenaar kocht, wilde graag met gemeente en de ACU-bewoners (vereniging Voorstaete) een plan maken. Duidelijk werd dat dit op financieel gebied een onmogelijke opgave zou worden indien er niet op het binnenterrein gebouwd zou mogen worden". Uit deze citaten valt op te maken dat de financiële onderbouwing en politieke wensen maatgevend zijn geweest. Groene of open ruimtes brachten de haalbaarheid in gevaar en zijn daardoor als niet realistisch beschouwd.

Openbare toegankelijkheid

Het 'Hof' van Sint Jan, zoals het straatnaambord aangeeft, is

Afb. 13. Utrecht, Hof van Sint Jan, binnenterrein richting Boothstraat (foto Buro 5, 2002)

er nooit gekomen. Althans niet toegankelijk. In 1979 sprak de gemeentelijke concept-nota nog over “openbaar groen voor de voetganger, die van de Boothstraat naar de Voorstraat en visa versa door het binnenterrein zal kunnen wandelen”. In de jaren daarna werden de leefomstandigheden rondom de oude parkeergarage steeds slechter. Junks, zwervers en krakers zorgden vaak voor overlast en het ‘gat’ werd een icoon dat het straatbeeld in negatieve zin beïnvloedde. Over het hof-idee vermeldt Buro 5 op de website: “(...) Wij hebben ons daarbij laten leiden door het creëren van een aaneenrijging van hof-achtige ruimten en routes die begeleid worden door volumes en muren”. De idylle uit 1979 lijkt hier volgens de architect gerealiseerd, maar een openbaar en groen karakter is weldegelijk uitgebleven.

Plannen voor een centraal en openbaar hof met daaromheen woningen zijn er wel geweest, maar zijn in de archieven van gemeente en Rijksdienst niet terug te vinden. Begin jaren tachtig vermeldde het *Utrechts Nieuwsblad* twee voorstellen. De vereniging ‘Gat Voorstraat’ ontwikkelde een plan voor zogenaamd ‘centraal wonen’. Het plan bestond voornamelijk uit sociale woningbouw rondom een openbaar park. De woningbouwvereniging Combinatie ’77 liet in november 1983 een nota ‘Gat Voorstraat’ maken door Architectenbureau Verlaan-Bouwstra-VanVliet bv uit Vianen. In de stedenbouwkundige visie stond bij punt twee: “op het binnenterrein moet de bebouwing even hoog of lager zijn. Daarnaast worden de

kosten hoger, omdat de historische en stedenbouwkundige situatie (beschermd stadsgezicht) beperkingen oplegt: bemoeilijking van een groter aantal bebouwingslagen”. Het bureau zag in dat het beschermd stadsgezicht in ieder geval de bouwhoogte danig zou beperken. Beide voorstellen hebben niet tot een gewenst resultaat geleid. In juli 1996 meldde het *Utrechts Nieuwsblad* dat voor de derde keer plannen van de architect werden afgewezen. In deze plannen zou een ‘semi-openbare’ ruimte worden ingericht als Franse tuin. Ook van dit plan zijn geen tekeningen of afbeeldingen bekend.

Guus Verduyn, directeur van het ontwikkelingsbedrijf van de gemeente Utrecht, woont vanaf de oplevering op de twee bovenste verdiepingen van de woontoren: “We hebben het zo lang mogelijk zonder hekken geprobeerd, maar het ging echt niet langer. Het was een enorme zooi. Dankzij de hekken is de rust enorm toegenomen”.⁵¹ De jarenlange verloedering van dit deel van de stad een halt toeroepen was het primaire doel. Ook al moest die rust met hekken worden afgedwongen.

Rol van de monumentenzorg

Een mogelijke reden waarom de ambtelijke impasse dreigde te ontstaan, lijkt het late moment te zijn waarop de RDMZ bij het proces werd betrokken. Ruim twee jaar was Buro 5 reeds met gemeente, ontwikkelaar en de welstandscommissie in

overleg over een plan voor de locatie. De gemeente schreef in 1998 het volgende aan de provincie: “Het moge duidelijk zijn dat het vinden van een goede stedenbouwkundige invulling van het ‘Gat’ aan de Voorstraat bepaald geen sinecure is geweest. Een evenwichtig plan kon slechts tot stand komen bij de gratie van welwillendheid van alle, bij de inhoud, betrokken partijen”. Hierover lijken de meningen echter verdeeld. De RDMZ kwam in het spel, toen de ontwikkeling in een ver gevorderd stadium verkeerde. Het is een klacht die in 1995 ook door de welstandscommissie werd geuit.

Volgens Blom heeft de gemeente de stoeve besluitvorming grotendeels aan zichzelf te danken. Oude bestemmingsplannen (waardoor een artikel 19-procedure noodzakelijk werd), geen financiële steun vanuit de gemeente zelf en het niet betrekken van de RDMZ in de besluitvorming zijn allemaal knelpunten. De gemeente heeft niet de verplichting om de RDMZ vroegtijdig in het proces te betrekken, maar het is volgens Blom niet ‘handig’ om dit na te laten. Het gaat immers om een groot bouwplan op een sterk beschermde plek.

Kylstra vindt echter dat de RDMZ zich in het proces constructiever had kunnen opstellen: “Ambtenaren kwamen tegenover elkaar te staan en waarschijnlijk zijn de onderhandelingen vlotgetrokken op hoger niveau. Met dogmatisme wordt er niets bereikt. Beter is het om met alle partijen aan een aanvaardbaar cultuurhistorisch compromis te werken. Overigens is een goede discussie altijd welkom”.

De RDMZ heeft uiteindelijk haar principiële stellingname ingetrokken. Bij een kleine gemeente in Zeeland heeft de Rijksdienst meer invloed dan bij een zelfverzekerde gemeente als Utrecht, legt Blom uit. In die zin is deze bouwgeschiedenis geen uitzondering. De monumentenzorg moet met een sterk juridisch punt komen om ongewenste ontwikkelingen tegen te kunnen houden: “Als je ziet dat iets het niet haalt, richt je de aandacht op het beperken van de schade. Je gaat dan allerlei voorwaarden stellen. Tjalling Visser [toenmalig regiohoofd RDMZ] was waarschijnlijk minder bereid concessies te doen”. Deze voorwaarden hebben tot een meer gesloten Boothstraat geleid, een meer evenwichtige typologie van de woontoren en meer luchtige massa’s op het binnenterrein. De ovale torenvorm werd van de opbouw ontdaan en veranderd in een rechthoek. En de bebouwing aan de Boothstraat kwam meer in de rooilijn te staan, waardoor de steeg aan de Boothstraat smaller werd (afb. 13). Een rankere toren was het resultaat. Kylstra meent zelfs dat door de ruimtelijke eisen van de RDMZ voor het binnenterrein de toren misschien wel hoger is geworden. Blom ontkent dit. Het maken van zichtlijnstudies is voor dit soort plekken een gebleken noodzaak, maar geen verplichting. Het bekijken van een maquette schept meer inzicht, maar de gemeente baseerde de onderbouwingen en overleggen op tweedimensionale tekeningen. Dit was voor de RDMZ, terecht, ontoereikend. Waarom dit niet is gebeurd, blijft onduidelijk, temeer omdat dit geschilpunten over de hoogte van de toren bij burgers en overheden had kunnen verduidelijken of zelfs wegnemen.

Conclusie

De ontwikkeling van het Hof van Sint Jan heeft ruim twintig jaar geduurd. De verkrotte garages van Rob Maas zijn vervangen door een woon- en werkcomplex met buitenruimtes waar enkel bewoners toegang toe hebben. De RDMZ heeft hier principiële kritiek op gehad, maar heeft uiteindelijk een verklaring van geen bezwaar afgegeven. De gemeente heeft de RDMZ verweten dat zij zich beriep op een verouderd stadsvernieuwingplan. Dit wekt echter de valse schijn dat de betreffende bestemmingen, in dit geval laagbouw en tuinen, op inhoudelijke gronden achterhaald zouden zijn. In dit licht is het opvallend dat de bestemmingen bij de eerste partiële herziening niet werden veranderd. De projectontwikkelaar en de architect zouden volgens de gemeente door praktische, voornamelijk financiële, bezwaren nooit hebben kunnen voldoen aan de gestelde bestemmingen. Daar brachten een ACU-project, bescheiden woningbouw en een stadstuin te weinig geld voor op. Volgens de gemeente had de RDMZ hierop kunnen inspelen door de plannen realistischer te benaderen.

De RDMZ verwijt de gemeente op haar beurt een onterechte legitimatie van het plan en onwil om financieel aan de ontwikkeling bij te dragen. De kritiek op de historisch magere legitimatie van het plan is terecht gebleken. Het accepteren van geldgebrek als ‘realistische benadering’ gaat voorbij aan de essentie van de bescherming. Het ontwerp wijkt op meerdere fronten af van de eeuwenlang aanwezig geweest ruimtelijke perceelstructuur, hetgeen door de gemeente gerechtvaardigd werd door terug te verwijzen naar de opzet van claustrale ‘hoofdgebouwen’. Het eindresultaat kan hier niet mee vergeleken worden. Daarnaast startte de verkoop van appartementen terwijl het plan nog in behandeling was, ging de welstandscommissie op formele gronden node akkoord en heeft een zichtlijnenstudie altijd ontbroken. Algemener: hoe sterk weegt de beschermde status van een toplocatie als er financiële druk boven de onderhandelingstafel hangt?

De maatschappelijke druk om een einde te maken aan de onafgebroken stroom aan plannen voor deze relatief grote open ruimte, en de jarenlange tegenwerking van een onwillige garage-eigenaar zijn echter de meest waarschijnlijke redenen voor de realisatie van het bouwproject. De RDMZ heeft duidelijk gemaakt deze gronden niet te accepteren, maar een significante invloed op het bouwproces is uitgebleven. Of dit inhoudelijk gezien terecht is geweest valt te betwijfelen.

Noten

N.B.: waar het betreffende archief geen inventarisnummer gebruikt is dit ook niet vermeld.

* Alle geraadpleegde archieven en instanties ben ik dank verschuldigd voor geboden hulp en faciliteiten. In het bijzonder noem ik drs. A.M. Blom en ir. E. Kylstra voor de medewerking en dr. C. van Groningen voor het geven van behulpzame aanbevelingen.

¹ M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende Hofstede – Een institutioneel-geo-*

- grafische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen, Utrecht 1994, 185.
- 2 Concept-nota 'Stedebouwkundige voorwaarden voor ontwikkelingen in het gebied gelegen in het gebied tussen Voorstraat, Drift, Janskerkhof en Jansveld', gemeente Utrecht, bureau monumenten, 1979, z.p.
 - 3 R. Blijstra, *2000 jaar Utrecht – Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum*, Utrecht/Antwerpen 1969, 43.
 - 4 Werkgroep Kunsthistorisch Instituut R.U. Utrecht, 'Utrecht in de 17^e eeuw. Architectonische en stedebouwkundige aspecten', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, 121.
 - 5 H. van Dijk, B. Overbeek, *Bouwhistorische en bouwtechnische opname Drift 29 Utrecht*, Utrecht 2002, 9.
 - 6 C.C.S. Wilmer, 'De veranderingen in het Utrechtse stadsbeeld van ca. 1570 tot ca. 1620.', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1978, 93.
 - 7 K. Jacobs, L. Smit (red), *De ideale stad. Ideaalplannen voor de stad Utrecht 1664-1988*, Utrecht 1988, 12.
 - 8 Wilmer 1978, 99.
 - 9 Zie noot 2.
 - 10 A. van Hulzen, 'Een wandeling door het oude Utrecht. De nauwe Potterstraat', *Stadsblad Utrecht*, 4 juli 2001.
 - 11 W. Thoomes, *Een schaars en kostbaar goed. Het denken over Utrecht's oude stad in de 50er en 60er jaren van deze eeuw*, Utrecht 1990, 2.
 - 12 Thoomes 1990, 13.
 - 13 R.A.F. Smook, *Binnensteden veranderen – Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw*, Zutphen 1984, 165.
 - 14 'Kraakbolwerk gaat plat', *Utrechts Nieuwsblad*, 21 maart 1996, 11.
 - 15 Archief gemeente Utrecht, dienst stadsontwikkeling, ongeïnventarieerd.
 - 16 Archief gemeente Utrecht, dienst stadsontwikkeling, verslag van de openbare vergadering van de Gemeentelijke Monumentencommissie, 17 december 1981.
 - 17 Archief UDS, brief Gemeentelijke Monumentencommissie aan het college van Burgemeester en Wethouders, Utrecht, 26 februari 1982, inventarisnummer 1982.0226.
 - 18 Archief UDS, verslag van de openbare vergadering van de Gemeentelijke Monumentencommissie, Utrecht, 19 september 1985, inventarisnummer 1985.0919.
 - 19 'Utrecht gaat gat in de Voorstraat onteigenen', *Utrechts Nieuwsblad*, 11 april 1990, 1.
 - 20 'Muur sluit Gat in de Voorstraat aan Boothstraat af', *Utrechts Nieuwsblad*, 12 oktober 1993, 15.
 - 21 'Low budget-hotel in gat Voorstraat', *Utrechts Nieuwsblad*, 6 oktober 1994, 17.
 - 22 Archief gemeente Utrecht, dienst stadsontwikkeling, raadsvoorstel stadsvernieuwingsplan Noordelijke Oude Stad, 28 november 1994.
 - 23 'Parkeergarage in Gat Voorstraat kan niet meer', *Utrechts Nieuwsblad*, 13 december 1994, 12.
 - 24 Archief UDS, verslag van de openbare vergadering van de Commissie Welstand en Monumenten, Utrecht, 3 oktober 1995, inventarisnummer 1995.1003.
 - 25 'Plan Voorstraat weer afgewezen', *Utrechts Nieuwsblad*, 4 juli 1996, 13.
 - 26 'Hoge eisen vertragen bouw 'Gat Voorstraat'', *Utrechts Nieuwsblad*, 12 september 1996, 15.
 - 27 *Stadsplan*, wijkbureau binnenstad, gemeente Utrecht, april 1997.
 - 28 Archief gemeente Utrecht, dienst stadsontwikkeling, verslag van de openbare vergadering van de Commissie Welstand en Monumenten, 29 april 1997.
 - 29 Archief gemeente Utrecht, dienst stadsontwikkeling, verslag van de openbare vergadering van de Commissie Welstand en Monumenten, 10 juni 1997.
 - 30 'Woontoren verrijst in Gat in de Voorstraat', *Utrechts Nieuwsblad*, 17 september 1997, 15.
 - 31 Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), ongeïnventarieerd panddossier Utrecht, intern memorandum, 28 oktober 1997.
 - 32 'Run op Gat in Voorstraat', *Utrechts Nieuwsblad*, 28 okt. 1997, 4.
 - 33 Archief RCE, ongeïnventarieerd panddossier Utrecht, brief directeur RDMZ aan Gedeputeerde Staten van Utrecht, 4 november 1997.
 - 34 Archief gemeente Utrecht, dienst stadsontwikkeling, brief van Burgemeester en Wethouders aan het college van Gedeputeerde Staten van Utrecht, 8 januari 1998.
 - 35 Archief RCE, ongeïnventarieerd panddossier Utrecht, brief directeur RDMZ aan Gedeputeerde Staten van Utrecht, 19 februari 1998.
 - 36 Archief gemeente Utrecht, dienst stadsontwikkeling, brief van Burgemeester en Wethouders aan de provincie Utrecht, 6 maart 1998.
 - 37 Archief RCE, ongeïnventarieerd panddossier Utrecht, interne nota, 10 maart 1998.
 - 38 Archief RCE, ongeïnventarieerd panddossier Utrecht, brief Inspecteur van de Ruimtelijke Ordening aan het college van Gedeputeerde Staten van Utrecht, 17 maart 1998.
 - 39 Archief RCE, ongeïnventarieerd panddossier Utrecht, verslag overleg Gat Voorstraat, 21 april 1998.
 - 40 Idem.
 - 41 Archief RCE, ongeïnventarieerd panddossier Utrecht, verslag overleg Gat Voorstraat, 12 mei 1998.
 - 42 Archief gemeente Utrecht, dienst stadsontwikkeling, brieven van Burgemeester en Wethouders aan de faculteit Rechtsgeleerdheid, grafisch ontwerp- & adviesbureau WRIK en vereniging Hendrick de Keyser, allen gedateerd 17 augustus 1998.
 - 43 Archief UDS, verslag van de openbare vergadering van de Commissie Welstand en Monumenten, Utrecht, 1 september 1998, inventarisnummer 1998.0901.
 - 44 'Gat Voorstraat blijft voorlopig gat', *Utrechts Nieuwsblad*, 26 september 1998, 21.
 - 45 K. Visser, *Dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht, 1970-2000*, Utrecht 2001, 173.
 - 46 Idem.
 - 47 Website politiek cultureel centrum ACU, bekeken op 12 jan. 2008.
 - 48 Website gemeente Utrecht, bekeken op 12 januari 2008.
 - 49 P.J.J. van Buuren, Ch.W. Backes, A.A.J. de Gier, A.G.A. Nijmeijer, *Hoofdpijnen ruimtelijk bestuursrecht*, Deventer 2006, 261. Een stadsvernieuwingsplan wordt omschreven als een meer op uitvoering gericht bestemmingsplan, hetgeen onder andere tot uitdrukking komt in de bepaling dat een stadsvernieuwingsplan vergezeld dient te gaan van een uitvoeringsschema.
 - 50 'Besluit parkeergarage Voorstraat uitgesteld', *Utrechts Nieuwsblad*, 17 oktober 1986.
 - 51 D. Franssen, 'Het hek rukt op', *Binnenstadskrant*, juni 2004, 10.

PUBLICATIES

E. Koldewij (eindred.), **Over de vloer. Met voeten getreden erfgoed.** Zwolle etc. 2008. ISBN 978 90 400 8561 1. € 24,95.

In het begin van de jaren negentig bracht de Rijksdienst voor de Monumentenzorg jaarlijks een bundel uit met artikelen over de meest uiteenlopende onderwerpen. Deze jaarboeken groeiden uit tot een reeks, die vanaf 1995 verschillende thema's onder de loop nam. Zo verscheen een bundel over het thema 'Monumenten en oorlogstijd', een jaar later gevolgd door een jaarboek over 'Monumenten en bouwhistorie' en andere thema's, zoals de geschiedenis van de dienst, buitenplaatsen, monumentenfoto's, boerderijen en vestingwerken. De boeken werden vlotter en kleuriger en – om eerlijk te zijn – ook minder inhoudelijk en leerzaam. Inmiddels is de Rijksdienst gefuseerd met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek – die ook over een eigen berichtenreeks beschikte – en ineens is daar *Over de vloer*. Hetzelfde formaat als de oude rdmz-jaarboeken, uiterst vriendelijk geprijsd en, wat het belangrijkste is: dit is een prachtig boek!

Zoals in het voorwoord valt te lezen, kennen we in Nederland vloeren van de meest uiteenlopende materialen. Aarde, hout, keien, baksteen, natuursteen, glas, beton, linoleum en kunststoffen, maar veel kennis over die vloeren is er eigenlijk niet. De vloer – een paar maal aangeduid als zesde wand – is een veronachtzaamd onderdeel van ons cultuurhistorisch erfgoed. Te begrijpen is dit enerzijds wel. Zoals Jan van 't Hof schrijft, worden interieuronderdelen in de dagelijkse praktijk van de monumentenzorg alleen gewaardeerd als ze ook als kunstvoorwerpen worden beschouwd. Vloeren ontkomen niet aan modegrillen, maar dit heeft tot nog toe niet geleid tot een intensievere studie naar de vloer. De onbekendheid met het fenomeen vloer, het niet herkennen van constructies, materialen en vormen die misschien wel heel erg bijzonder zijn, speelt de monumentenzorger daarom parten in zijn waardering van de vloer waarop hij staat.

Na deze inleiding volgt de schok der herkenning. Tal van chronologisch geordende voorbeelden passeren de revue, die op het eerste gezicht een vertrouwd vloerbeeld te zien geven, maar tegelijkertijd duidelijk maken hoezeer dit boek in een behoefte voorziet. Het begint met een bespreking van kostbare middeleeuwse kerkvloeren, gevolgd door artikelen over bij archeologisch onderzoek aangetroffen vloeren, productie van plavuizen, majolicavloertegels, gebruikssporen op de vloeren van de Mieropskameren te Utrecht, baksteenvloeren op houten balklagen, de blind vernagelde vloer in de Grote Zaal van Kasteel Amerongen en de verhouding tussen historische poppenhuisvloeren en de realiteit. Wat opvalt aan de bijdragen is de grote diversiteit en rijkdom van het behandelde materiaal, en de vele benaderingswijzen van de auteurs, waardoor deze publicatie een interdisciplinair karakter heeft gekregen.

De bundel gaat verder met natuursteen, met een keienvloer in Geesteren, met de spectaculaire marmervloer in de burgerzaal van het stadhuis van Weesp – waarvan tekeningen en bestek bewaard zijn gebleven – en de lemen vloer in boerderijen; groter contrast tussen beide voorbeelden is nauwelijks denkbaar.

De opmerkelijke bijdrage van Veerle Meul met betrekking tot het behoud en preventief onderhoud van vloeren, laat de lezer ervaren hoe banaal en ongemerkt de teloorgang van historische vloeren in zijn werk gaat. IJzeren emmers, kandelaars of het verzagen van ijzeren buizen op witmarmeren vloeren laten met een beetje pech bruine

roestvlekken in het marmer achter, die dan niet meer te verwijderen zijn. Het is allemaal logisch, maar je moet er eerst op worden gewezen voor je beseft hoe kwetsbaar zo'n vloer is en hoe snel dergelijke schade kan optreden. Dat geldt voor allerlei vloersoorten; tegels die in een te harde mortel zijn gelegd, verontreinigingen, vocht- en zoutschade, thermische en biologische schade en ga zo maar door.

Behalve de oudere vloeren is er ook uitgebreid aandacht voor de jongere vloer, die misschien nog wel meer aan slijtage en bedreiging onderhevig is dan de oudere. Artikelen over cementtegels, stalvloeren en een bijzonder rijke bijdrage over 'hygiënische vloeren', met aandacht voor parket, linoleum, granito tot en met Colovinyl-plastic-asbesttegels en Klanolit worden gevolgd door stukken over bedrijfsvloeren, keramische vloertegels en glazen vloeren. Tot slot is er een nogal technische bijdrage van Marc Stappers over vloerverwarming in historische gebouwen. Bij zijn conclusies zijn onder nadelen van het aanbrengen van vloerverwarming genoemd: het moeten openbreken van de vloer en de aantasting van het bodemarchief. Na lezing van *Over de vloer* zijn dit voldoende argumenten om het aanbrengen van een vloerverwarming in een historisch gebouw af te wijzen.

Het boek belicht verschillende aspecten van de historische vloer en is daarmee interessant voor zowel voor monumentenzorgers, kunsthistorici, bouwhistorici als beheerders. Is hiermee het thema vloer nu afdoende behandeld? Nee. *Over de vloer* bevat geen inventarisatie van fenomenen, heeft niet de bruikbaarheid van een catalogus, en het dateren van bijvoorbeeld een parketvloer wordt er ook niet makkelijker door. Verschijnselen als platenvloeren, manieren om vloeren te documenteren en ook de ónderkant van de vloer komen slechts zijdelings of niet aan bod. Maar dat was ook niet de bedoeling. Het is al heel mooi dat door lezing van *Over de vloer* überhaupt dergelijke ideeën opkomen, en de initiatiefnemers en schrijvers verdienen daarvoor niets dan hulde.

Het boek is zeer rijk geïllustreerd. De afzonderlijke bijdragen zijn van elkaar gescheiden door prachtige, vaak paginagrote kleurenfoto's, die uitnodigen tot bladeren en kijken. *Over de vloer* is goed geredigeerd en met slechts enkele uitzonderingen zijn de bijdragen van hoog niveau. *Over de vloer* is daardoor een bruikbaar boek. Het is een bouwsteen van de 'virtuele referentiecollectie' waar binnen monumentenzorg behoefte aan is. Met dit initiatief presenteert de rcm zich als kennisinstituut dat nieuwe thema's op innovatieve wijze op de kaart zet en, nog belangrijker voor ons erfgoed, aanzet tot nadenken, bewustwording en een betere omgang met ons met voeten getreden erfgoed.

Gabri van Tussenbroek

E. Koolhaas-Grosfeld e.a. (red.), **Lodewijk Napoleon en de kunsten in het Koninkrijk Holland. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek** 56-57 (2005-2006), Zwolle 2007. ISBN 13 978 90 400 8299 3. € 105,-.

Ondanks zijn korte bewind van 1806 tot 1810, heeft Lodewijk Napoleon veel betekend voor de kunsten in het Koninkrijk Holland, een satellietstaat die door zijn broer, de Franse keizer, in het leven was geroepen. Het was dan ook een goede gedachte van de redactie van het *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* om een boekdeel te wijden aan *Lodewijk Napoleon en de kunsten in het Koninkrijk Holland*. Voor de lezers van dit Bulletin loont het de moeite hiervan kennis te nemen, aangezien de bouwkunst en de kunstnijverheid ruimschoots aan bod komen. De draagwijdte van de initiatieven van de koning lijkt voor deze kunstuitingen groter te zijn geweest dan voor de schil-

derkunst. Wellicht is dit de reden dat het boek slechts één bijdrage over de beeldende kunsten telt, een boeiend essay over het weinig systematische aankoopbeleid van Lodewijk Napoleon op het gebied van eigentijdse kunst.

De constitutionele wijzigingen - het Koninkrijk Holland nam de plaats in van de Republiek der Verenigde Provinciën - hadden grote implicaties. Lodewijk Napoleon zag de bouw of inrichting van koninklijke paleizen als manifestatie van zijn bewind. Zijn hang naar representatie had een directe uitwerking op de decoratieve kunsten. Er ontstond een enorme productie aan meubels, gordijnen, behangsels, schouwen en spiegels ten behoeve van de vorstelijke residenties. In een mooi en goed onderbouwd artikel behandelt Aagje Goslinga dit onderwerp. Met de inrichting van zijn paleizen wenste Lodewijk Napoleon de nationale kunstnijverheid te stimuleren door voornamelijk Nederlandse firma's in te schakelen. Goslinga geeft geen droge opsomming van de werkstukken, waartoe auteurs op het gebied van de kunstnijverheid zich nogal eens beperken. Ze gaat weliswaar uitvoerig in op bepaalde firma's en hun producten, maar verliest het brede verband niet uit het oog. Zo heeft ze de organisatie van de *intendance générale* onderzocht, een hiërarchische dienst die was belast met de inrichting en het onderhoud van de paleizen. Verder behandelt de auteur het tot in de details omschreven hofceremonieel, de financiering van de paleisinrichtingen en het opdrachtgeverschap van Lodewijk Napoleon en zijn vrouw Hortense de Beauharnais.

Een ander overzichtsartikel, geschreven door Thomas von der Dunk, heeft als titel 'Lodewijk Napoleon en de bouwkunst. Hoe een Franse koning van Holland voor het eerst een nationaal architectuurbeleid op poten zette'. Met de hem kenmerkende grondigheid borduurt hij voort op het baanbrekende artikel van M.D. Ozinga uit 1942 dat in dit *Bulletin* verscheen, aangevuld met onderzoeksresultaten die sedertdien (onder anderen door hemzelf) zijn gepubliceerd. Beperkte Ozinga zich in de optiek van de auteur 'tot de plannen van enkele direct aan het hof verbonden architecten voor paleizen en openbare gebouwen', het blikveld van Von der Dunk is veel breder. De keerzijde van zijn benaderingswijze is dat gebouwen de revue passeren waarvan de koning nauwelijks of geen kennis had, waardoor de band met de hoofdpersoon van deze bundel in bepaalde gevallen wel erg los is. Dit bezwaar geldt ook voor de uniforme overheidsstijl die volgens de auteur tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon was geïntroduceerd en een belangrijk thema in het opstel vormt. Dit predikaat geldt zeker voor de bouwprojecten die Ozinga behandelde, maar niet voor de plannen waarmee de koning geen (of zijdelings) bemoeienis had.

Een project dat de volle aandacht van de koning had, was de herbouw van het gebied dat in 1807 was verwoest door de Leidse buskruit-ramp, het onderwerp van het opstel van Jacqueline Heijenbrok. Al in hetzelfde jaar van de catastrofe was een prijsvraag uitgeschreven; op het terrein zouden verscheidene nieuwe gebouwen moeten komen, waaronder een universiteitsgebouw. De prijsvraag leverde echter niet het gewenste resultaat op. Vervolgens werden enkele gevestigde namen belast met het maken van nieuwe plannen, onder wie de Amsterdamse stadsarchitect Abraham van der Hart en Jean-Thomas Thibault, de architect die Lodewijk Napoleon uit Parijs had laten overkomen. Door de wisselende samenwerkingsverbanden komen in de oudere literatuur nogal wat verkeerde dateringen en toeschrijvingen voor. In haar bijdrage verschaft Heijenbrok hierover duidelijkheid. Het belang van haar onderzoek reikt echter verder: ze toont aan dat het definitieve ontwerp uit 1809 sterk het stempel draagt van Thibault en daardoor van de contemporaine Franse architectuur. Samen met (de supervisie over) de verbouwing van het Paleis op de Dam,

vormt het Leidse universiteitsgebouw het belangrijkste project van de Franse architect in Nederland. Afgezien van de inrichting van de paleizen, in vrijwel alle gevallen reeds bestaande gebouwen, is het ontwerp bovendien de meest uitgesproken manifestatie van de officiële architectuur tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon.

Over het voornaamste onderkomen van de koning, het Paleis op de Dam, is in het verleden al veel gepubliceerd. Dit verklaart de afwezigheid in dit boek van een apart artikel over de grootscheepse verbouwing van het voormalige stadhuis. In plaats daarvan wordt ingegaan op paleizen waarover veel minder bekend is. Paul Rem behandelt de transformatie van Het Loo, het zomerverblijf van de koning. De ingrepen resulteerden in een rijkdom die kon wedijveren met de *appartements* van het Amsterdamse paleis. Dat gold tevens voor het hof in Utrecht, al vergt dat enig inlevingsvermogen van de lezer. Het gebouwencomplex dat momenteel weinig meer dan een omhulsel is, vormde de voornaamste residentie van Lodewijk Napoleon totdat hij in het voorjaar van 1808 zijn intrek in het vroegere stadhuis van Amsterdam nam. Het opstel van Harriën van Dijk en Boukje Overbeek over het paleis in Utrecht is gebaseerd op bronnen en literatuur, op doeltreffende wijze aangevuld met bouwhistorisch onderzoek.

De hofetiquette bepaalde de inrichting van de kapellen in de paleizen van Lodewijk Napoleon, waarover de tweede bijdrage van Paul Rem aan het boek gaat. Dit onderwerp is niet alleen zo boeiend omdat de bestaande hofkapel werd ingericht voor de katholieke eredienst, maar vooral vanwege de iconografische lading: in navolging van zijn keizerlijke broer, nam de 'koning van Holland' tijdens de mis zitting op een tribune. De gebroeders Bonaparte volgden een lange traditie. De hofkapellen van de Franse koningen hadden een galerij, een opzet gebaseerd op de paltskapel in Aken. De vorsten positioneerden zich als de rechtmatige opvolgers van Karel de Grote, de bouwheer van de paltskapel en bekrachtigden hun aanspraken op het gebied van het Frankische Rijk.

Esther Starkenburg is de auteur van de meest oorspronkelijke bijdrage aan het boek, getiteld "'La Santé et Salubrité du Pays'". Het streven van Lodewijk Napoleon naar een gezonde woonomgeving'. Ze gaat in op de bemoeienis van Lodewijk Napoleon, die leed aan een ernstige maar verder onbekende kwaal, met hygiënische vraagstukken. De koning moest vanwege zijn aandoeningen vaak in kuuroorden in het buitenland verblijven. Hij zag in dat deze lange afwezigheid nadelig was voor het landsbestuur en de autonomie van het Koninkrijk Holland en zocht daarom binnen zijn rijk naar alternatieven. Dit verklaart Lodewijks fixatie op een gezonde leefomgeving van zijn paleizen. Het onderzoek van Starkenburg is vooral zo fascinerend omdat de koning niet alleen maatregelen in zijn eigen woonomgeving nam, maar ook op het gebied van de ruimtelijke orde. In zijn opdracht is een plan voor verfraaiing van Amsterdam uit waterstaatkundig, stedenbouwkundig en hygiënisch oogpunt gemaakt. Dat gebeurde nadat hij deze stad met haar stinkende grachten als hoofdstad en residentie had uitverkoren. De in het artikel behandelde initiatieven van de koning om Nederland te moderniseren maken onderdeel uit van een nog niet afgerond onderzoek van de auteur dat hopelijk nog tal van nieuwe gezichtspunten oplevert.

In het licht van Lodewijks zoektocht naar een gezonde leefomgeving is het een gemis dat de aanleg van de paleistuinen in het boek slechts zijdelings ter sprake komt. De Franse ambassadeur in het Koninkrijk Holland merkte op: "De koning is op het Loo (...). Hij is omgeven door hofdames en officieren van zijn huis en houdt zich overdag onledig met zaken en de aanleg van zijn tuinen". Uit dit citaat blijkt duidelijk hoezeer dit onderwerp de koning bezighield.

Lodewijk Napoleon gaf niet alleen de opdracht tot de bouw en ver-

bouw van paleizen, de aanleg van tuinen en het ontwerpen van openbare gebouwen, maar nam tevens structurele maatregelen om de Nederlandse kunst te bevorderen. Een ervan was het organiseren van tentoonstellingen. Helaas worden in het boek alleen de exposities op het gebied van de kunstnijverheid in 1808 en 1809 behandeld. Een nog grotere lacune is het negeren van het belangrijkste wapenfeit van de koning op het gebied van de kunsten: het organiseren van studiereizen naar Parijs en Italië voor architecten, schilders, beeldhouwers en graveurs. Het lichtend voorbeeld was de Franse Prix de Rome. De invloed van dit initiatief was verstrekkend, zeker wat de bouwkunst betreft. Zo maakte Willem I gebruik van de diensten van de door zijn voorganger uitgezonden architecten. Een artikel over dit onderwerp zou de bundel meerwaarde geven, temeer omdat de internationale context nu ontbreekt. Een ander manco is dat de artikelen, met uitzondering van het weidse panorama van Von der Dunk, beperkt blijven tot de periode 1806-1810, de jaren van Lodewijks koningschap. Er zijn echter tal van doorgaande lijnen. Willem I continueerde het beleid van zijn voorganger door het uitschrijven van de Prix de Rome (destijds Grote Prijs genoemd), het organiseren van kunsttentoonstellingen, het revitaliseren van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schone Kunsten en het stichten van een nationale kunstacademie. Dit laatste was een voornemen van Lodewijk Napoleon, maar door de korte duur van zijn bewind kon hij het niet verwezenlijken. Pas omstreeks 1850, vooral door toedoen van J.R. Thorbecke, kwam een einde aan de kunstbevorderende maatregelen die ruim veertig jaar eerder door Lodewijk Napoleon waren geïnitieerd. Het is spijtig dat deze dimensie ontbreekt in de verder aanbevelenswaardige bundel.

Coert Peter Krabbe

SUMMARIES

Breestraat 95, Leiden, a stately residence from the fifteenth century
Edwin Orsel

Contrary to what the eighteenth-century façade leads one to suspect, building-historical research has shown that the listed building Breestraat 95 is six centuries old. In this research the original shell with large cellar, two high floors and the authentic roof construction were documented. On the basis of wood samples the house proved to have been built between 1405 and 1411. What was special was that the original façade could be reconstructed on the basis of the building-historical research, a sixteenth-century print and bird's-eye-view maps. It turns out that the house had a high screen façade. Due to the height of the house it is as if it had more floors, which was intended to impress. The presence of corner turrets reinforced this effect. The rare combination of building-historical data and old representations has led to a reliable reconstruction, so that we have now come to know more about this type of medieval architecture, which no longer exists in Leiden.

Searching for a suitable building. A reconstruction of the blending in of the Amsterdam town hall with the urban fabric on the basis of the resolutions of the town council, 1639-1648

Leo van den Burg

The question whether urban-planning considerations played a part in the planning process around the Amsterdam town hall in the seventeenth cen-

tury has not been answered satisfactorily so far. In 1919 A. Boeken made a reconstruction of the resolutions of the Amsterdam town council, also in an attempt to explain the blending in of the building with its context. This reconstruction is still the convention, but it contains a number of incongruities, notably the somewhat oblique position of the building in relation to Dam square, so that an orthogonal plot was not possible. This is peculiar because all the well-known designs for the town hall are rectangular.

Boeken also founded his reconstruction on the basis of documents that are not mentioned in the resolutions. However, an accurate reading of the – frequently cryptic – resolutions offers sufficient clues for a new reconstruction that answers many of the current questions. Evidently it is likely that the Amsterdam town council already intended to erect a rectangular, classicist building in a monumental position on Dam square from the very start of the design process in 1639, but at any rate from 1642 onwards.

This new reconstruction also sheds new light on a drawing from 1643, including a worked-out design for a town hall, signed by the town land surveyor Cornelis Danckerts de Rij. So far, it was hard to find a connection between this drawing and the resolutions, but in spite of the fact that the measurements of the building are different from those mentioned in the texts, the information from this drawing undoubtedly fits in with the ambitions of the town council concerning the character and position of its new town hall.

The reconstruction paves the way for a reassessment of the Amsterdam town council as a commissioner with an eye for the spatial qualities of the town centre and how these could be improved through its actions.

St John's court / Hof van Sint Jan in Utrecht: about filling a gap

Pieter Jan Peene

For centuries the immunities of the town of Utrecht were distinguished by their enclosed and remarkably spacious character. After the reformation in 1580 these territories, inhabited by canons, were gradually becoming available for building. In recent history a new building project was realized in the former territory of one of the oldest immunities, the immunity of St John: 'St John's Court' / 'Hof van Sint Jan'. This did not take place without any resistance. On the site where a neglected multi-storey car park had caused trouble for years on end, an enclosed, combined residential and business complex arose, including controversial high-rise buildings. Residents, municipality, buildings aesthetics committee and the Department for the Preservation of Historic Buildings came into conflict with each other on this issue. In this article the building history is described on the basis of relevant material from the records and the various arguments are held against the light of the historical development.

The development of the building plan took more than twenty years. The Department for the Preservation of Historic Buildings (RDMZ) initially based itself on the established designated use as a 'garden'. The municipality, on the other hand, took the view that the RDMZ appealed to an outdated zoning plan. Due to lack of money a small-scale outline plan and a public municipal garden were not considered feasible. However, this point of view creates the deceptive impression that the designated uses in question have been superseded for reasons of contents.

The RDMZ blamed the municipality for an unjust legitimization of the plan and unwillingness to contribute towards the costs of the development. Accepting lack of money as a 'realistic approach' was said to ignore the essence of the protection. On the basis of comparison with the historical development of the area, it may be concluded that this criticism of the legitimization as regards the contents of the building plan has proved to be just. Social pressure to put an end to the uninterrupted flow of plans for this relatively large open space, and the opposition of many years' standing by a reluctant garage owner are more probable reasons for the realization of the building project. The RDMZ has made clear that it will not accept these grounds, but a significant impact of this on the building process has not taken place so far. Whether this has been just in view of the contents is doubtful.

AUTEURS

Ir.ing. Edwin Orsel studeerde bouwkunde aan de HTS te Groningen en aan de TU Delft, werkte bij verschillende particuliere bouwhistorische bureaus en is sinds 2001 stadsbouwhistoricus bij de Unit Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

P.J. (Pieter Jan) Peene MA studeerde psychologie en kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij behaalde zijn masterdiploma architectuurgeschiedenis en monumentenzorg met de eindschrijft *De planmatige doorbraak: over de stedenbouwkundige ontwikkeling van verkeersverbindingen in de noordelijke Utrechtse binnenstad*.

Ir. L.P.J. van den Burg is werkzaam als universitair docent op de afdeling Urbanism van de TU-Delft. Hij combineert onderwijstaken met een promotieonderzoek naar binnenstedelijke transformaties van Hollandse steden in de zeventiende eeuw. Dit doet hij als lid van de onderzoeksgroep "Randstad Holland". Leo van den Burg is opgeleid als architect en in 1997 afgestudeerd aan de faculteit Bouwkunde van de TU-Delft. Hij heeft verscheidene jaren gewerkt als architect en stedenbouwkundige voor hij in 2003 terugkeerde naar de universiteit.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over. Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie! Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd. De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-ROM uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (020) 421 24 97 of fax (020) 421 30 29 en via e-mail: knob@wx.nl.

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Het *Bulletin KNOB* publiceert bij voorkeur (ver)nieuw(end) onderzoek dat degelijk onderbouwd, aanschouwelijk geïllustreerd en niet eerder gepubliceerd is. Indien het concept ook bij andere tijdschriften wordt aangeboden, vernemen wij dat graag. Als richtlijn voor een gemiddeld artikel geldt een maximum van 8000 woorden (inclusief noten) met tien tot vijftien afbeeldingen. Een voorstel bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Een pakkende titel die de lading dekt, eventueel een ondertitel, de naam van de auteur(s)* volgt direct daaronder;
2. De tekst van het artikel, platte tekst in één lettertype, zonder inspringingen, afkortingen of afbrekingen met doorlopend genummerde eindnoten (gebruik de eindnootfunctie van Word en volg de gebruikelijke opzet van dit tijdschrift);
3. Een genummerde lijst met bijschriften van de afbeeldingen;
4. Genummerde kopieën van de illustraties. Na acceptatie van het artikel vragen wij spoedig om origineel materiaal van goede (reproduceerbare) kwaliteit en vrij van rechten. Doorgaans worden de illustraties zwart-wit afgebeeld, tenzij er een speciale reden is om kleur te gebruiken. Illustraties mogen op een aparte cd-rom worden aangeleverd waarbij dezelfde eisen gelden;
5. Een bondig CV, te beginnen met titel(s), voorletters of voornamen en naam van de auteur –afzonderlijke cv's indien er sprake is van meer auteurs- en in enkele zinnen iets over de achtergrond/opleiding en huidige werking van de persoon. Indien gewenst, kan hier uw contact- of E-mail adres aan toegevoegd worden;
6. Een samenvatting van maximaal 300 woorden om door ons in het Engels te laten vertalen, voorzien van titel en naam van de auteur, waarin het onderwerp, de vraagstelling en de gevolgdde aanpak (methode) puntig naar voren worden gebracht;

AANDACHTSPUNTEN

- Gelieve de tekst in paragrafen te verdelen en die te voorzien van tussenkopjes;
- Vanuit de tekst kan als volgt naar een afbeelding verwezen worden (afb. 1), vóór een komma of punt aangeven, terwijl een noot altijd **achter** de punt staat;
- Het *Bulletin KNOB* hanteert **geen** afzonderlijke literatuurlijst;
- Eindnoten op een nieuw blad, voorafgegaan door het woord **Noten**;
- Verander geen standaardmarges in Word;
- *Cursief* als zodanig invoeren, te gebruiken voor boek- of tijdschrifttitels en citaten;
- Citaten mogen ook tussen dubbele aanhalingstekens (maar niet beide, dus cursief of dubbele aanhalingstekens), citaten daarbinnen tussen enkele aanhalingstekens;
- Enkele aanhalingstekens voor een uitdrukking, vakterm, e.d.;
- Opsommingen –zoals deze- eindigen met;
- De 'ik-vorm', uitroptekens en superlatieven zoals 'uiterst bedenkelijk' vermijden;
- Eeuwen liever voluit:: negentiende eeuw; getallen tot en met 20 voluit schrijven;
- Denk aan het koppelstreepje in 'negentiende-eeuwse' architectuur;
- Anders dan in het CV in de tekst, noten en bijschriften geen titels opnemen (tenzij daar historische redenen voor zijn). Het is namelijk lastig om consequent te zijn. Gelieve bij de vermelding van personen (zeker de eerste keer) de voorletters volledig weer te geven, eventueel tussen haakjes het geboorte- en sterfjaar;
- Bronteksten, lijsten van bewoners, e.d. kunnen als afzonderlijke bijlage worden toegevoegd;
- Het is mogelijk om de kopij tekst op een cd of via de E-mail bij de hoofdredacteur (d.de.vries@racm.nl) aan te leveren (afbeeldingen s.v.p. niet per mail, zie hierna).

VERWIJZINGEN IN DE NOTEN (DIE ACHTER DE TEKST VOLGEN, MET EINDNOOTFUNCTIE VAN WORD)

- Bronnen worden als volgt omschreven: Auteur (eerst voorletters, dan achternaam, zoals vermeld op de titelpagina; idem bij volgende auteurs), bij meer dan 3 auteurs slechts de eerste vermelden, gevolgd door e.a.), *titel publicatie cursief*, plaats jaartal (eventuele bijzonderheden zoals: serie waarin de uitgave verscheen; catalogus tentoonstelling; doctoraalscriptie en dergelijke);
- Tijdschriftartikelen worden als volgt genoteerd: auteur, voorletters of voornamen, 'titel artikel', *naam tijdschrift cursief* jaargangnummer (jaartal) afleveringsnummer, paginanummer(s). Dit tijdschrift wordt

in de noten als *Bulletin KNOB* vermeld;

Voorbeelden:

- ¹ A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1940*, Rotterdam 1997.
 - ² R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin KNOB* 93(1994), 100-122.
 - ³ Van der Woud 1997 (zie noot 1), 558 [dit 'zie noot' alleen bij veel/onoverzichtelijke noten]
- Als een tijdschrift de jaargang doorpagineert, dan volstaat het vermelden van de bladzijde(n) of kolommen, zo niet, dan moet ook het nummer van de aflevering worden gegeven;
 - Een publicatie die voor de tweede en volgende keer wordt aangehaald, wordt vermeld als Auteursnaam jaartal publicatie (eventueel met extra verwijzing: zie noot x), pagina;
 - Naar bladzijde(n) wordt verwezen **zonder** p of pp.; de bladzijde-nummers altijd volledig vermelden (124-125 en niet 124-25);
 - Is publicatiejaar en/of publicatieplaats niet vermeld dan wordt volstaan met z.j. en/of z.pl. Zijn deze gegevens bekend uit andere bron dan worden zij vermeld [tussen vierkante haken];
 - Als een tweede of latere druk is geraadpleegd, vermeld dan tussen vierkante haken wanneer de [eerste druk] verscheen;
 - Voor verwijzing naar archieven is de notatie: Naam instelling, plaats (indien deze geen deel uitmaakt van de instellingsnaam), naam archief, inventarisnummer(s).

ILLUSTRATIES

Het is van groot belang dat hoogwaardige zwart/wit afdrucken van illustraties worden aangeleverd, bij voorkeur in afdrucken op formaat 18 x 24 cm. Het is in de regel ook mogelijk om illustraties digitaal aan te leveren, die zijn gescand op een resolutie van tenminste 300 dpi, bij voorkeur op een formaat van 18 x 24 cm in JPEG. Scans uit boeken zijn, vanwege het risico van dubbelastering, niet toegestaan. De kosten voor het vervaardigen van afbeeldingen, alsmede de eventueel verschuldigde vergoedingen voor het gebruiksrecht van illustraties, kunnen in de regel niet bij de redactie van het *Bulletin KNOB* worden gedeclareerd. Overigens kunnen talrijke instellingen tegenwoordig ontheffing verlenen voor de kosten van het gebruiksrecht van illustraties uit hun verzamelingen en stelt de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten Zeist ten behoeve van publicatie in het *Bulletin* gratis foto's of scans beschikbaar, mits deze tijdig worden besteld.

BIJSCHRIFTEN ILLUSTRATIES

- Bijschriften dienen beperkt te blijven tot de noodzakelijke informatie. In sommige gevallen is extra informatie in bijschriften te prefereren boven storende uitwijdingen in de lopende artikeltekst;
- Volgorde: Plaats, adres, naam van het gebouw of object, precisering locatie en beschrijving, datering, ontwerper/architect/maker/kunstenaar (indien van toepassing), tussen haakjes: (bron/verblijfplaats, naam fotograaf, datum opname). Indien een gebouw niet meer bestaat, wordt dit vermeld. Eventuele volgende bijschriften van hetzelfde gebouw/object, mogen beknopter zijn;
- Bijschriften worden niet afgesloten met een punt.

VOORBEELDEN VAN BIJSCHRIFTEN:

- Afb. 2. Kampen, Oudestraat 119, Het Oude Vleeshuis, na restauratie in 1939 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1960)
- Afb. 10. Tekening gevel Oude Vleeshuis met daarin de onderlinge verhoudingen aangegeven (tekening R. Stenvert op basis van opmeting A.A. Kok, 1994)
- Afb. 151. Den Haag, Lange Voorhout 15, interieur van Pulchri Studio, (foto A.J. van der Wal, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1999)
- Afb. 267. Rotterdam, Delftse Poort, zuidgevel. Kopergravure door B. Mourik, ca. 1773 (Gemeentearchief Rotterdam)
- Afb. 5. De restanten van het kasteel van de Heren van Amstel (dertiende

eeuw), zoals aangetroffen in de bouwput. Amsterdam, Noord-Zuidlijn metrotunnel, opgraving Afdeling Archeologie, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam (foto A. Staartjes, Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, 2006)

BEHANDELING VAN VOORSTELLEN VOOR ARTIKELEN

* Indien de auteur dat wenst, kan er anonieme beoordeling plaatsvinden. Er dienen dan twee exemplaren van het concept ingeleverd te worden: Een exemplaar zonder de naam van de auteur en een dat op de eerste pagina bovenaan de naam (en instelling of adres, woonplaats) van de auteur en andere contactinformatie (telefoon, E-mail) bevat die alleen bij de hoofdredacteur bekend is.

Binnengekomen voorstellen worden aan twee deskundigen ter beoordeling voorgelegd, die binnen twee maanden na ontvangst hun reactie, opmerkingen, advies en/of commentaar aan de hoofdredacteur bekend maken. Vervolgens neemt de hoofdredacteur contact op met de auteur en bespreekt de mogelijkheden tot plaatsing in het *Bulletin*.

Bij plaatsing van een artikel heeft een auteur recht op ten minste vijf overdrucken.

Bij eventuele vragen kan contact worden opgenomen met de hoofdredacteur prof.dr Dirk J. de Vries. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

BOEKBESPREKINGEN

Boekbesprekingen worden op verzoek van de boekredacteur van het *Bulletin KNOB* geschreven en worden binnen drie maanden na ontvangst van het boek ingeleverd. Na plaatsing mag de recensent het boek houden en men heeft recht op twee overdrucken van het betreffende Bulletin.

Slechts bij hoge uitzondering en alleen na overleg met de boekenredacteur, is het mogelijk een bespreking/recensie te leveren die meer dan **1500 woorden** telt. Noten blijven achterwege.

Een boekbespreking wordt voorafgestaan door de relevante gegevens van het boek in de volgorde: auteur, *titel van het boek*, plaats van uitgave en uitgever, datum, aantal pagina's, aantal illustraties z/w en kleur, ISBN en prijs in EURO, en afgesloten met een witregel, gevolgd door de voorna(m) en(n) en achternaam van de recensent.

Bij een kritische, overwegend negatieve bespreking kan de boekredacteur de auteur van de publicatie gelegenheid geven een beknopte reactie te schrijven die dan samen met de recensie wordt geplaatst.

Potentiële recensenten kunnen zich met een voorstel tot het recenseren van een recent verschenen publicatie melden bij de redacteur recensies, dr. F.H. Schmidt. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

KNOB

Deze rubriek bevat berichten van het bestuur, zoals jaarverslagen, jaarrekeningen van de voorzitter en verslagen van studiedagen. Wat dat laatste betreft kunnen deelnemers/leden zich ook als vrijwillige verslaglegger aanmelden bij het bestuur of bij het bureau van de KNOB (omdat de menskracht om dit te doen veelal ontbreekt).

In deze rubriek kan ook een in-memoriam van een overleden lid of belangrijke persoon geplaatst worden. Verzoeken te signaleren welke rol die persoon heeft gespeeld op de terreinen van wetenschap, publicatie, monumentenzorg en KNOB.

MONUMENTENZORG EN ARCHEOLOGIE

Deze rubrieken zijn bedoeld voor nieuws, korte berichten voorzien van slechts enkele afbeeldingen (denk daarbij ook aan de bijschriften). Men kan bijzondere vondsten presenteren, standpunten ten aanzien van wetenschap en politiek uitdragen, veranderingen in wetgeving en ontwikkelingen in de samenleving signaleren, etc.

De naam van de auteur wordt achter het stuk vermeld en er hoeft geen CV of samenvatting te worden ingeleverd. Over het algemeen worden deze berichten in een lopend nummer geplaatst, in tegenstelling tot artikelen die een langere voorbereiding vergen en waarvan publicatie afhankelijk is van de samenhang met andere bijdragen.

RESTAURATIE - ONDEKHOUD - NIEUWBOUW

Bintwerk boerderij Donkerbroek

KIJLSTRA - BROUWER
bureau voor architectuur en restauratie bna

BEETSTERZWAAG

hoofdstraat 44 9244 CN, tel. 0512-38 26 60

